

MOLNÁR CSONGOR*

A püspök meg a többiek

Német megszállás, keresztény nacionalizmus és a református gyülekezetek a Bánátban 1941 és 1944 között

The Bishop and the Others. German Occupation, Christian Nationalism, and Reformed Congregations in the Banat Region, 1941–1944

ABSTRACT: With the German occupation of Banat in April 1941, the Hungarian minority living there found themselves in a new situation. The arrival of the Germans put a definitive end to Hungarian and Romanian revisionist efforts and temporarily halted Serbian nationalizing plans. In a situation promised to be temporary by the Reich German leadership, the Banat Hungarians had to establish a new *modus vivendi* with the occupying German Military Command and the ethnic German administration in Grossbetschkerek (today: Zrenjanin). The reformed parishes formed an unique group within the Hungarian minority. This paper seeks to answer the following questions: how the Reformed congregations that remained in Banat adapted to the occupation, what self-organization strategies they developed, and what led to the appointment of János Gachal as bishop.

KEYWORDS: Banat, World War II, Reformed Church, occupation

Ágoston Sándor¹ bácsfeketehegyi református püspök, későbbi felsőházi tag 1941. szeptember 9-én Pataky Tibor² államtitkárnak, a magyar nemzetpolitika szürke eminenciásának küldött levelében segítséget kért a német megszállás alá került bánáti reformátusok ügyében. Ahogy írta, azért fordult segítségért, mivel ő már

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, E-mail: molnar.csongor@windowslive.com, ORCID-szám: 0009-0008-0414-0357

¹ Ágoston Sándor (1882-1960) bácsfeketehegyi református lelkész, püspök, felsőházi tag. Életről részletesen lásd: Orosz Attila *Egy püspök élete: Ágoston Sándor életútja és munkássága*. Újvidék: Forum, 2002.

² Pataky Tibor (1888–1953) a Miniszterelnökség II. Nemzetiségi és Kisebbségi osztály államtitkára. Az életéről részletesen lásd: Fedinec Csilla: Az ismeretlen eminenciás – Pataky Tibor élete: korai évek, 1888–1921. I. rész, *Kommentár*, 2015/1–2. 97–109.; Uő: Az ismeretlen eminenciás: Pataky Tibor élete II. rész (1921–1953). *Kommentár*, 2015/3–4. 1–20.

nem érintkezhet az ottani hívekkel.³ Ágoston némileg sarkított, hiszen a jugoszláviai református püspök bánáti lelkészeivel és híveivel a megszállás ellenére állandó levélváltásban volt. A levelek sokszor rendkívül kreatív megoldások révén és váratlan informális csatornákon keresztül jutottak át a Tisza másik oldalára.⁴ A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház egykori püspökének meglepődése és aggodalma abból is fakadt, hogy a német megszálló közigazgatás 1941 nyarára jelentős határforgalmi, postai ellenőrzéseket és korlátozásokat vezetett be.⁵ A német közigazgatás különösen a Magyarország felé kialakult új határvonalat, a Tisza-mentét ellenőrizte rigorózus szigorral. Hosszas bürokratikus kijárási után, úgynevezett átkelési engedéllyel (Passierschein) át lehetett lépni az új határt, és be lehetett utazni Magyarországra, viszont ez a megoldás kevesek kiváltsága volt. Az igazi problémát az jelentette, hogy az előzetes német ígéretek ellenére a Bánátot nem csatolták vissza Magyarországhoz, és így tényleges egyházi feladatait már nem tudta ellátni. Az új határ átjárhatatlansága végigkövette a német megszállás alá került bánáti reformátusok történetét. Évekkel később, 1943-ban Gachal János torontálvásárhelyi (Debeljatscha, Debeljača) megbízott református püspököt is egy határátlépésnél tartóztatták fel, amikor utazása indokaként az önálló bánáti református egyház létrehozását adta meg.⁶

A megközelítőleg 95 ezer fős bánáti magyar kisebbség sajátos helyzetben találta magát 1941 áprilisától, hiszen a kisszámú burgenlandi magyarokhoz hasonlóan német megszállás alá került. A bánáti reformátusok egyedi helyzetben voltak, mivel a magyar kisebbségen belül a maguk 11 ezer hívőjével kisebbséget alkottak. A bánáti református közösség jövője, ahogy 1918 után is, az 1941-ben beállt földrajzi és politikai változások miatt ismét bizonytalanra vált. Az egykori jugoszláviai református gyülekezetek három országba (Független Horvát Állam, Magyar Királyság, Szerbia) kerültek. Lelkészeik az átmenetnek kommunikált német megszállás keretei között kerestek megoldást a problémáikra, mint az állami támogatások megszerzése, a lelkeszi hivatalok ellátása, a különféle segélyakciók, az ima- és énekeskönyvek behozatala és a gyülekezetek fenntartása és gondozása.

Európa területeinek német megszállása a II. világháború alatt mindenhol ugyanazokra az alappillérekre épült: politikai kirekesztés, gazdasági kizsákmányolás és

³ Szerbiai Református Keresztyén Egyház Levéltára (SZRKEL), 1599/1941, Ágoston Sándor levele Pataky Tibor államtitkárnak. Bácsfeketehegy, 1941. szeptember 9.

⁴ SZRKEL 2015/1942. Gachal János levele Ágoston Sándornak, 1942. augusztus 24.

⁵ Völkl, Ekkehard: *Der Westbanat. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München: Trofenik, 1991. 39–45.; Shimizu, Akiko: *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Münster: LIT Verlag, 2003. 124–127.; Zakić, Mirna: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 83–84.

⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA) RZ 214/98822 Wahl eines reformierten Bischofs im Banat, 1943. február 17. 22–24. fol.

totális felügyelet.⁷ Az említett folyamatok más-más mértékben valósultak meg, nyugatról keletre haladva fokozódó intenzitással. A megszállás a két világháború közötti nemzetállami kereteket és a dominánsnak számító liberális jogrend felszámolását hozta magával. A megszállt területek lakossága a jogi eszköztelenségben találta magát.⁸ A megszállás további velejárója volt, hogy a birodalmi németek, ahol fennállt a lehetőség, a Deutschtumspolitik értelmében a helyi németeket helyezték az etnikai hierarchia tetejére, ami szorosan összekapcsolódott a többi nemzetiség diszkriminációjával, majd üldöztetésével, amelynek elsődleges célpontjai a zsidó és a cigány lakosság voltak. A német népcsoport-logika értelmében a főhatalom számára elfogadható etnikai szervezetek jöttek létre.⁹ A szociológiai kutatások rámutattak, hogy olyan liminális állapotok, mint amilyen a német megszállás volt, mindig az addigi társadalmi struktúrák meggyengülését és nem ismert fordulópontokat hordoznak magukban. A német megszállás csökkenő neutrális tereiben nem adódott meg a kimaradás lehetősége, ami sok esetben a kirekesztés addig ismeretlen formáit, illetve a szolidaritás és az ellenállás váratlan mozzanatait hozta magával.¹⁰

A bánáti magyar reformátusok alacsony számától függetlenül a német közigazgatás jelentős figyelmet szentelt az önszerveződésüknek és kiváltképp Gachal János esperes munkásságának. A jugoszláviai magyar kisebbség elitje által képviselt közösségi önszerveződés a két világháború közötti időszakban sem mellőzte a nemzetépítés stratégiáit és gyakorlatait. A Bánát sikertelen „hazatérése” után a bánáti magyar elitnek különösen fontos volt saját „magyarságának”, a közösség helyének és súlyának felmutatása a magyar nemzeti narratíván belül. A „magyarságuk” és a magyar nemzethez való lojalitásuk bizonyítására elsősorban a két világháború közötti magyarországi jobboldali eszmei áramlatokból merítettek ihletet.¹¹ A bánáti magyar kisebbség önszerveződése és az egyházi kérdések számos ponton találkoztak. A bánáti magyar népcsoportvezető által a német közigazgatás képviselőjének átadott memorandum, ahogy számos más kérdésben, autonómiát követelt az egyházi kérdésekben. Több egyházi személy, római katolikus és református szerepet vállalt a bánáti magyar ernyőszervezetben, ugyanakkor az 1942-től Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség néven működő érdekképviselő-szervezetnek kevés vagy

⁷ Tönsmeier, Tatjana: *Unter deutscher Besatzung. Europa 1939–1945*. München: C.H. Beck, 2024. 11–32.

⁸ Uo. 13–14.

⁹ Uo. 373–381.

¹⁰ Tönsmeier, 2024. 17.; Tames, Ismee: *About Thresholds. Liminality and the Experience of Resistance*. Inaugural Lectural at Utrecht University, on the 17th May 2016. https://arq.org/sites/default/files/2022-08/2016-10-31_ismee_tames_tbv_stg_4045-9-1560524982666759805.pdf (Letöltés ideje: 2026. március 8.)

¹¹ A lojalitásokról lásd: Haslinger–Joachim von Puttkamer, Peter: Staatsmacht, Minderheit, Loyalität. Konzeptionelle Grundlagen am Beispiel Ostmittel- und Südosteuropas in der Zwischenkriegszeit. In: Haslinger–Joachim von Puttkamer, Peter (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 1–16.

semmilyen hatása nem volt a római katolikus és a református egyházak belső működésére. Az egyházi feladatuk mellett vállalt világi szerepük miatt a református lelkészekben a német hatalom a magyar nacionalizmus ügynökeit vélte felfedezni.¹²

A felekezeti vezetők által képviselt nemzetépítés a két világháború közötti Magyarországon egyre nagyobb támogatást élvező *keresztény nacionalizmus* jegyével egészült ki.¹³ A két világháború között jelentkező modern keresztény nacionalizmus ideológiája összekötötte a magyar identitást a kereszténységgel. Képviselőik, legyenek azok római katolikusok vagy protestánsok, a magyar nemzeti identitást kategorikusan a keresztény vallással értelmezték. A református egyház vezetői, mint Ravasz László¹⁴ dunamelléki vagy Révész Imre¹⁵ tiszántúli püspök által képviselt eszmei fordulat a 20. század elején újra előtérbe helyezte a vallást, és háttérbe szorította a protestantizmus liberális hagyományait.¹⁶ A szupranacionális római katolikusokkal szemben a reformátusok gondolkodóknál még szorosabban összefonódtak a kálvinizmusról és magyar nemzetről alkotott elképzelésekkel.¹⁷ Ez a keresztény nacionalizmus módszeresen kizárta a zsidókat a magyar nemzetből, és őket a liberalizmus és a bolsevizmus ügynökeinek tekintette.¹⁸ Az eszmei fordulat és a keresztény nacionalizmus a bánáti reformátusokat sem hagyta érintetlenül. A lelkészek jó kapcsolatot ápoltak Ravasszal és Révésszel.

A bánáti magyarság törekvéseit támogatta a magyar kormány által képviselt magyarságpolitika, amely az elcsatolt területeken a magyar elem erősítését képviselte.¹⁹ A magyarságpolitika vagy más kutatások szerint tükörpolitika inspirálóan hatott a szomszédos államok nemzetiségpolitikájára. A reciprocitás megjelent a bánáti magyar kisebbség esetében is, hiszen helyzetének alakulását befolyásolta a bácskai németek állapota. A magyar kisebbség ügyét a Berlin-Budapest-Belgrád között fennálló külpolitikai hármas viszonyrendszer határozta meg.²⁰ A birodalmi német hatalmi túlsúllyal szemben a szövetséges státusz keveset jelentett.

¹² PA AA RZ 214/98822 Wahl eines reformiert Bischofs im Banat, 1943. február 17. 22–27. fol.

¹³ Hanebrink, Paul: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*. Ithaca: Cornell University Press, 2006. 1–10.; 108–137.

¹⁴ Ravasz László (1882–1975) református lelkész, felsőházi tag, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1921-től 1948-ig. Életről lásd: Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest: Jaffa, 2016.

¹⁵ Révész Imre (1889–1967) református lelkész, a Tiszántúli református egyházkerület püspöke 1938-tól 1949-ig, egyetemi tanár, egyház-, művelődés- és társadalomtörténész

¹⁶ Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 2005/1. 89–117.

¹⁷ Uo. 109–110.

¹⁸ Hanebrink, 2006. 10–47.

¹⁹ Sárándi Tamás: *Függőben: A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Kolozsvár: Kriterion, 2023, 13–53.; Egrý Gábor: Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944. *Limes*, 2010/2, 97–111.

²⁰ A hármas viszonyrendszeréről vagy más néven triadikus nexusról lásd: Brubaker, Rogers: Nemzeti kisebbségek, nemzetesítő államok és anyaországok az új Európában. *Regio*, 2006/3. 3–30.

A birodalmi német túlerővel tapasztalt hatalmi aszinkronban a kedvezmények sok esetben a személyes jóindulattól függtek.

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a bánáti magyar reformátusok 1941 tavasza és 1944 ősze között a német megszállás időszakát. Az első rész röviden a Bánát német megszállásának közigazgatásáért felelős, belgrádi székhellyel működő Német Katonai Parancsnokság nemzetiségpolitikai elképzéseit vázolja fel, különös tekintettel a magyar kisebbségre. A második rész ismerteti a Bánátban maradt református közösség viszonyát a megszállókhoz, a legégetőbb kérdéseit, belső működését, a megváltozott keretek közötti önszerveződését és kapcsolatát a bácskai és magyarországi reformátusok felé. A harmadik rész, szorosan kapcsolódva a másodikhoz, a református vezetők legfőbb egyház- szervezeti felépítésének kérdésére adott válaszát, nevezetesen az önálló Bánáti Református Egyház létrehozását tárja fel. A negyedik rész a püspökavatást és fogadtatását mutatja be.

A Bánát német megszállása és a magyar kisebbség

Jugoszláviában a berlini kormányok még a nemzetiszocialisták hatalomátvétele előtt sikeresen építették ki gazdasági kapcsolataikat a délszláv állam képviselőivel. A német hadiipar számára kulcsfontosságúnak bizonyultak a jugoszláviai bányakincsek, ám emellett az ország könnyű- és élelmiszeriparára is számítottak. A német gazdasági hegemonia mellett az 1933-as hatalomátvétel után a nemzetiszocialisták befolyása a jugoszláviai német kisebbség körében fokozatosan nőtt. A radikális, nemzetiszocialista és Berlinhez lojális Erneuerer-csoport 1939-ben átvette az irányítást a jugoszláviai konzervatív, keresztény német ernyőszervezet, a Schwäbisch-Deutscher Kulturbund felett.²¹ 1941. március 25-én csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, két nappal később, március 27-én a katonatisztek angolbarát szárnya, a szövetséges erők biztatásra puccsot hajtott végre, és megdöntötték az addigi kormányt, majd felmondták a szövetségi rendszerhez való csatlakozást. Ezt követően döntött Adolf Hitler Jugoszlávia megszállásáról, ami a német vezetés hosszútávú birodalmi és balkáni tervei szempontjából kulcsfontosságúnak bizonyult. A berlini vezetésnek elengedhetetlen volt, hogy a Szovjetunió elleni offenzíva megindítása előtt az általa Délkelet-Európának nevezett régióban biztos szövetségesei vagy neki alárendelt országok legyenek.²²

A Jugoszlávia elleni német hadjáratban Németország számított Magyarország, Olaszország és Bulgária részvételére. A magyar kormány számára ez az újabb területi revízió lehetőségét jelentette. Sztójay Döme berlini követ 1941. március 28-án tolmácsolta Horthy Miklósnak Hitler előző nap adott szóbeli ígéretét, hogy a magyar

²¹ Janjetović, Zoran: *Nemci u Vojvodini*. Belgrád: INIS, 2009. 277–287.; Zakić, 2017, 41–56.; Shimizu, 2003, 59–69.; Ristović, Milan D.: *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*. Službeni Glasnik: Beograd, 2005. 101–110.

²² Ristović, 2005. 101–110.

honvédség bevonulhat a Bácskába és a Bánátba, amennyiben összehangolja részvételét a Jugoszlávia elleni hadjáratban Németországgal.²³ A budapesti kormánynak a Jugoszlávia felé kialakított jó viszony miatt a hadjáratban való részvétel rengeteg fejtörést okozott, és a Teleki Pál miniszterelnök által képviselt fegyveres semlegesség feladását jelentett volna.²⁴ Magyarország mellett Németország másik szövetségese szintén igényt tartott a Bánátra. Románia az egykori történelmi Bánság Szerbiához került nyugati felének megszerzésével az I. világháborús területi igényeit szerette volna megvalósítani, illetve a régió megszerzésében némi kompenzációt látott Észak-Erdélyért és Dél-Dobrudzsáért. A két szövetséges állam közötti fegyveres összecsapással fenyegető konfliktus miatt a berlini vezetés végül a Bánát német megszállása mellett döntött. Hitler végérvényesen április 12-én döntött Jugoszlávia előzetes felosztásáról, amelynek értelmében a Bácskát megkapta Magyarország, a Bánát kapcsán pedig úgy fogalmazott, hogy átmenetileg német megszállás alá kerül.²⁵

A régióért folytatott harcban a német vezetés sikeresen játszotta ki egymás ellen két szövetségését, és elérte, hogy azok politikájukat mindinkább alárendeljék a német birodalmi céloknak.²⁶ A német vezetés rossz néven vette a magyar külügy intranzigens magatartását a Bánát átadása kapcsán, mivel úgy érezte, hogy a budapesti kormány nem hajlandó teljesen elköteleződni a Német Birodalom mellett, amely támogatásának a területi revíziókat köszönheti. Bukarestben ezzel párhuzamosan felfelé értékelődött Ion Antonescu, akiben Hitler megbízható szövetségését vélte felfedezni. A Führer a magyar félnek a Bánát átadásának elhúzódását a román területvesztések belpolitikai súlyával magyarázta. A régió átadását többször a nemzetközi helyzet alakulásától tette függővé. Ezt a magyar külügy úgy értelmezte, hogy az Bánát „hazatérése” a Romániának kompenzációként szolgáló más területszerzéstől függ. Felfogásukban ez Besszarábia megszerzését jelentette Románia által.²⁷

A német megszállás közigazgatásáért a Wehrmacht Balkáni vezérkari főnökének alárendelt Militärsbefehlshaber felelt. A Wehrmacht képviselői mellett a berlini nemzetiszocialista vezetés minden csúcshivatalai és szervezeti képviseltették

²³ PA AA RZ 101/35492 Unterredung zwischen Hitler und dem ungarischen Gesandten Sztójay am 28.3.1941 von 19.45 Uhr bis 20.05 Uhr, 263–280 fol.; RZ 101/35498 Schreiben des ungarischen Reichsverwesers Admiral Horthy an Hitler 28.03.1941, 254–298 fol.

²⁴ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken*. Budapest: Napvilág, 2004. 153–154.

²⁵ Zakić, 2003. 89.

²⁶ Olasz Lajos: A magyar kormány erőfeszítései a Nyugat-Bánság visszaszerzésére 1941-ben. *Délvidéki Szemle*, 2020/1–2. 45–60; Haynes, Rebecca: ‘A New Greater Romania’? Romanian Claims to the Serbian Banat in 1941. *Central Europe*, Volume 3, Issue 2, 2005. 99–120.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) K64 Külügyminisztérium, Politikai osztály reservált iratai, Bánsági ügy, Számjeltávirat a bukaresti magyar királyi követségtől 1941. június 9. 1941–27/a-352, 114. doboz, 91. csomó; Bánsági kérdés, Számjeltávirat a berlini magyar királyi követségtől 1941. július 7. 1941-27/a-475, 114. doboz, 91. csomó

magukat a megszállt Szerbiában. A birodalmi német²⁸ hatóságok közül az egyik legfontosabb posztot a német Külügyi Hivatal megbízottja töltötte be, miután győztesen került ki a Heinrich Himmlerhez tartozó Volksdeutsche Mittelstellevel folytatott reszortharcból. Az 1941 nyarán Belgrádba érkező Felix Benzler²⁹ külügyi megbízott nemcsak a német kisebbség ügyében járt el, hanem a megszállt területek egyéb nemzetiségiért is felelt. Benzlernek nem volt teljesen idegen a régió, a két világháború között a budapesti német külképviseleten dolgozott, felesége pedig magyarországi német származású volt.³⁰ Szerbia megszállásának közigazgatását a háború éveiben a többi németek által megszállt területekhez képest szokatlan instabilitás jellemezte. A felső vezetői posztokon rendszeres személyi váltások voltak, amelyek még bonyolultabbá tették a sokszor rendkívül összetett hierarchiája miatt átláthatatlannak tűnő rendszert.³¹

Az 1941 nyarán Belgrádban berendezkedő Német Katonai Parancsnokság az általa kinevezett szerb bábkormányral a Milan Acímović vezette ún. kormánybiztos kormány által 1941. június 5-én kiadott Verordnung über die innere Verwaltung des Banats (Rendelet a Bánát belső közigazgatásáról) rendelet értelmében a Bánát önálló státuszt kapott, ezáltal területi autonómiában részesítette. Az 1941. július 23-án elfogadott Verordnung über Rechtsstellung der Deutschen Volksgruppen in Serbien (Rendelet a német népcsoport jogállásáról Szerbiában) rendelet rendezte a német kisebbség kollektív jogait. Ezzel a német megszállás etnikai hierarchiájának csúcsára kerültek, és a rendelettel felhatalmazást kaptak a területi autonómiát élvező Bánát közigazgatásának megszervezésére. Az Acímović-kormányt váltó Milan Nedić vezette kormány által 1941. december 6-án kiadott parancs a régiót a megszállt Szerbia 14 kerületei egyikének nyilvánította. A Nagybecskerek központtal felálló regionális adminisztráció kvázi-kormányként működött, amelynek hivatalai minden szakpolitikai kérdést lefedtek. A hivatalok élére szinte kizárólag helyi németeket neveztek ki.³² A segédbán, majd kerületi főnök Sepp Lapp lett, a bánáti közigazgatás négy főhivatalának élére Franz Reith, Dr. Peter Pentz, Peter Kullmann és Josef Zwirner került.³³

²⁸ A Szerbia német megszállása mögött álló rendszer komplexitása miatt fontos különbséget tenni a Németországból odavezényelt birodalmi németek és a helyi németek között. Utóbbiakat a szakirodalom sokáig népi németként (Volksdeutsch) tartotta számon. A tanulmány a legfrissebb angolszász munkákat követve (Zakić, 2017.) etnikai németként (ethnic Germans) hivatkozik rájuk.

²⁹ Felix Benzler (1891–1977) német nemzetiszocialista diplomata, 1926 és 1931 között a Németország budapesti nagykövetségén dolgozott, 1941 és 1943 között a német Külügyi Hivatal megbízottja Belgrádban.

³⁰ Völkl, 1991. 56–63.; Zakić, 2017. 83–86

³¹ Zakić, 2017. 81–83.; Shimizu, 2003. 127–170.

³² Shimizu, 2003. 173–188.; Zakić, 2017. 88–89.

³³ Shimizu, 2003. 182–183. A közigazgatás csúcsán levő Főhivatal (Stabsamt) alá négy további főhivatal volt rendelve: a Közigazgatási Főhivatal (Hauptamt für Verwaltung), a Kulturális

A nagybecskereki etnikai német közigazgatás a Bánátra kizárólagosan, homogén német területként tekintett. Az etnikai német tér megteremtésére tett intézkedéseik keretein belül előírták a települések német nevének használatát, megjelentek a németekről elnevezett utcanevek, és a nagybecskereki városházára egy feliratot feszítettek ki: „Dieses Land war und bleibt Deutsch!” („Ez a föld német volt és az is marad!”)³⁴ Az etnikai német közigazgatás képviselői, mint Sepp Lapp vagy Sepp Janko³⁵ Volksgruppenführer a belgrádi Német Katonai Parancsnokság támogatásával a háta mögött a német nemzetiesítést azzal magyarázta, hogy arra a terület háború utáni Magyarországnak való esetleges átadása miatt van szükség. Az etnikai németek nemzetiesítő céljai találkoztak a birodalmi német megszálló rendszer kirekesztésre, gazdasági kizsákmányolásra és a terület totális felügyeletére vonatkozó elképzeléseivel.³⁶ A bánáti németek képviselői emiatt Berlinhez hűségesen asszisztáltak a zsidók deportálásában, a tőlük elkobzott vagyon kisajátításában és részt vettek egy bánáti német Waffen-SS hadosztály felállításában.³⁷ A birodalmi németek megszálló intézkedéseiben való részvétel a bánáti németek számára önmaguk „németiségének” bizonyítását jelentette.³⁸

A bánáti magyar kisebbség ügye a kezdetektől fogva a megszállás három és fél évében külpolitikai kérdés volt, ami a német Külügyi Hivatal és belgrádi megbízottja, a budapesti Külügyminisztérium és magyar kisebbség vezetői közötti hármas viszonyrendszerrel függött. Hitler és a német Külügyi Hivatal a terület megszállását átmenetiként kommunikálta a magyar kormány felé. Ennek ellenére

Főhivatal (Hauptamt für Kultur), a Népegészségügyi és Népjelölti Főhivatal (Hauptamt für Volksgesundheit und Volkswohlfahrt), a Nemzetgazdasági Hivatal (Hauptamt für Volkswirtschaft). Ezzel a nagybecskereki adminisztráció minden szakpolitikai kérdést lefedett. Zakić, 2017. 86–87.

³⁴ PA AA RZ 214/100614 Aufzeichnung, Besprechung mit dem Führer der ungarischen Volksgruppe im Banat über ungarische Wünsche, 1941. szeptember 10. 240–257. fol.; MNL OL K64 Bede követségi titkár jelentése a bánási helyzetről, Tárgyalás Benzler követtel Belgrádban, 1941. szeptember 12. 1941–27/a-609, 114. doboz, 91. csomó; Bánási helyzet, Bede követ titkos jelentése Benzler követtel második belgrádi tartózkodása idején folytatott megbeszélésből, 1941. október 13. 1941–27/a-769, 114. doboz, 91. csomó

³⁵ Josef Sepp Jank (1905–2001) jogász, a megszállás után a német népcsoportvezető (Volksgruppenführer)

³⁶ Tönsmeier, 2024. 11–32.

³⁷ A 7. Prinz Eugen önkéntes SS-hegyihadosztályt (7. SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division „Prinz Eugen”) a legvéresebb partizánellenes akciókban vetették be, mint például az Operation Weiss és az Operation Schwarz keretében. Fontos mellékszála, hogy a német hatóságok elvárták egy magyarokból álló alakulat felállítását is, amelytől a magyar kisebbség vezetői sikeresen meg tudtak akadályozni. A bánáti etnikai németekből felállított Waffen-SS hadosztályról lásd: Casagrande, Thomas: *Die Volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen”*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2003.

³⁸ Zakić, 2017. 202–204., Bergen, Doris L.: The Nazi Concept of „Volksdeutsche“ and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939–1945. *Journal of Contemporary History*, Volume, 29, No. 4 (October 1994), 569–582.

a magyar fél 1941 nyaráig különböző tervekkel állt elő, ami magába foglalta a terület részleges megszállását és/vagy magyar köztisztviselők és csendőrök kiküldését a Bánátba azzal a céllal, hogy felkészítsék a lakosságot a jövőbeni magyar hatalomátvételre. A sikertelen kezdeményezések után a magyar kormány kénytelen volt belátni, hogy a terület átadására egyhamar nem kerül sor, ezért fokozatosan az ott élő magyar kisebbség helyzetének javítása került előtérbe.³⁹

A bánáti magyar kisebbség kénytelen volt alkalmazkodni az új uralomhoz. Ezt a célt szolgálta Tallián Tibor⁴⁰ megbízása 1941 nyarától, és a németek által a régi rendszer hívének, „liberálisnak” és „zsidóbarátnak” tartott Várady Imre háttérbe szorítása.⁴¹ A magyar és a német diplomácia abban egyezett meg, hogy a magyar kisebbség ügyét diplomáciai úton, a helyi vezetők bevonásával, helyben fogják megoldani. A magyar kormány támogatásával Belgrádba utazó Tallián Tibor törökkanizsai földbirtokos és Felix Benzler között 1941 augusztusa és 1942 januárja között lezajlott négy tárgyalás féléves kerekasztalt hozott.

Az első találkozóra 1941. augusztus 10-én került sor, ahol Tallián Bede István Magyarország belgrádi konzulátusának követési titkára jelenlétében bemutatta a magyar kisebbség követeléseit. Az egy hónappal későbbi találkozón, szeptember 10-én Tallián egy 13 pontból álló memorandumot adott át Benzlernek. A memorandum tartalmazta a magyar nyelv hivatalossá tételét, magyar részvételt a közigazgatásban, magyar polgárőrséget felállítását, önálló iskolaügyet, önkormányzatiságot, magyar részesedést a gazdaságban, magyar nyelvű egyházi lelkigondozást, magyarországi köztisztviselőket beengedését a Bánátba, a magyar kisebbség részesedését a központi költségvetésből, a dobrovoljac földet egyenlő újraelosztását, a jugoszláv hadseregben szolgált magyar hadifoglyok szabadon bocsátását, a tilalom alatt álló magyar szövetkezetek és a magyar nyelvű rádió és sajtó engedélyezését.⁴² Beszéd a tárgyalásról annak kimenetele, hiszen közvetlenül utána Budapestre küldött levelében Tallián munkáját befejezettnek vélte, és le akart mondani megbízásáról.⁴³

³⁹ MNL OL K64 Bányai helyzet, Bede követ titkos jelentése Benzler követelése második belgrádi tartózkodása idején folytatott megbeszélésből, 1941. október 13. 1941-27/a-769, 114. doboz, 91. csomó

⁴⁰ Tallián Tibor (1891–1946) magyarkanizsai földbirtokos, 1941 és 1942 között magyar népcsoportvezető, a német megszállás után a partizán megtorlások elől menekülve öngyilkos lett. Lásd: Várady Tibor: *Mi legyen a bronz utazóórával?* Újvidék: Forum, 2022. 166.

⁴¹ MNL OL K28 Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi osztály, Bánáti magyar szervezkedés kérdése c. tanulmány felterjesztése, 1941. július 14. 1941-R-20169, 165. doboz, 272. csomó

⁴² MNL OL K64 Bányai helyzet, Bede követ titkos jelentése Benzler követelése második belgrádi tartózkodása idején folytatott megbeszélésből, 1941. október 13. 1941-27/a-769, 114. doboz, 91. csomó

⁴³ MNL OL K64 Tallián-Benzler tárgyalás a Bánátról, 1941. szeptember 14. 1941-27/a-717, 114. doboz, 91. csomó

Az 1941. október 9-én és 1942. január 23–29 között tartott újabb tárgyalások a pontok részleteit taglalták, de lényeges változásokat nem hoztak.⁴⁴

A bánati magyar kisebbségnek és a magyar kormánynak tett gesztusként, a Nedić-kormány 1941. október 23-án kiadta a Verordnung über die Teilnahme der Ungarn an der Verwaltung des Banats nevű iratot (Rendelet a magyarok részvételéről a Bánát közigazgatásában), amely a magyarok jogállását volt hivatott szabályozni. Úgy tűnt, ezzel teljesül a magyarok követelése a közigazgatásban való részvételről, amely tartalmazta egy magasrangú tisztviselő kinevezését is. Hogy ennek pusztán gesztusértéke volt, azt jól mutatta, hogy a magyar kisebbség képviselőinek csak hosszas tárgyalások után sikerült elérniük, hogy 1942 tavaszán kinevezzék kerületi főnök-helyettesnek – a köznyelvben még sokáig segédbán-helyettes is szerepelt – Jeszenszky Ferenc nagybirtokost, aki egyben a Népjóléti Hivatal vezetője is lett.⁴⁵

A magyar kisebbség képviselői csak részben tudtak kedvezményeket elérni a belgrádi és nagybecskereki német közigazgatásnál. A német megszállás a visszatérő támadások ellenére az oktatás terén nagyobb autonómiát biztosított a magyar nyelvű intézményeknek, mint a két világháború közötti Jugoszlávia kormányai.⁴⁶ A magyar diplomácia minden igyekezete ellenére a magyar kisebbség részére történő engedmények nem egyszer Benzler jószándékától függtek. A német diplomácia jószándéka többször a bácskai németeket ért intézkedések szerint ingadozott. A külügyi megbízott nem riadt vissza attól, hogy a reciprocitáshoz nyúljon, ha bácskai németek érdekeit sértve érezte, mint a magyarországi földkérdés vagy az evangélikus egyház esetében.⁴⁷

A megszállók egyházpolitikája és a református közösség

A Tallián Tibor által, 1941. szeptember 10-én Felix Benzlernek átadott végleges memorandum 7. pontja (Geistliche und Seelsorger) tért ki a magyar

⁴⁴ MNL OL K64 A Bánáttal kapcsolatos konkrét kéréseink magyarországi hivatalnokok alkalmazására, dobrovoljác földek eladására, bánati magyar nemzetiségi hadifoglyok hazabocsátására, 1941. december 19. 1941-27/a-717, 114. doboz, 91. csomó; Bede köv. tanácsos jelentése, az 1942. évi I. 23. és 29. között Belgrádban tett utazásáról, 1942. február 3. 1942-27/a-51, 114. doboz, 96. csomó

⁴⁵ MNL OL K63 A bánati magyarság részvétele a közigazgatásban, 1942. május 26. 1942-16/1-II, 196. doboz, 16. csomó; Shimizu, 2003, 182.

⁴⁶ A belgrádi megszálló közigazgatás az 1942/1943-as tanév elején több magyar tannyelvű polgári iskolát és középiskolát bezárt. Ez szoros összefüggésben volt azzal, hogy a bácskai németek oktatási helyzetét nem vélték megfelelőnek. MNL OL K63 Külügyminisztérium, A politikai osztály általános iratai, 1942-16/1-II A bánati magyar népközösség sérelme iskola terén, 1942. szeptember 29.

⁴⁷ PA AA RZ 214/100614 Feldkauf deutscher Bauern 1941. augusztus 25. 262. fol.; PA AA RZ 214/98822 Wahl eines reformiert Bischofs im Banat, 1943. február 17. 22–27. fol.

nyelvű lelkigondozásra.⁴⁸ Ebben egyrészt a pancsovai minoriták visszahívását kérte, amelytől Benzler eltanácsolta, másrészt magyar római katolikus plébánosok kinevezését szerette volna elérni öt településre, és német külügy megbízottja ebben az esetben nyitottabbnak bizonyult. A pont nem tért ki a reformátusokra, viszont a magyar nyelvű lelkigondozás fontossága általános volt. A megfogalmazása mögött a két világháború közötti délszláv állam tapasztalatai álltak. A belgrádi kormányok elfogadták a vallásszabadság elvét, az állami támogatások legnagyobb része mégis szinte kizárólagosan Szerb Pravoszláv Egyházhoz került. A többi felekezet lényegesen kevesebbet kapott, a protestáns egyházak az összes támogatás mintegy 0,2%-t. A protestánsok, reformátusok és evangélikusok saját helyzetüket tekintve kivételes helyzetben voltak, hiszen a hívek döntő többsége nem a tituláris nemzetek köréből került ki. A jugoszláviai római katolikus vallású kisebbségek helyzetét jelentősen befolyásolta az I. világháború utáni rendezés. A katolikus hívek körében már nem a magyarok alkották a többséget, hanem a délszláv lakosság, elsősorban a horvátok és a szlovének. A délszláv katolikus klérus ezt saját előnyére próbálta fordítani a horvát származású papok kinevezésével a vajdasági falvakba. A jugoszláviai német és magyar kisebbség katolikus tagjai folyamatosan nehezményezték, hogy olyan plébánost kapott a település, amelyik nem beszéli annak a nyelvét. A belgrádi kormányok a kis lélekszámú protestáns egyházak működése elé nem gördítettek akadályokat. Az ország második legnagyobb felekezetét adó római katolikusok esetében ez már más képet mutatott. Jugoszlávia az ígéretek ellenére a Szerb Pravoszláv Egyház nyomására 1937-ben nem ratifikálta a Vatikánnal megkötni tervezett konkordátumot.⁴⁹

A birodalmi német megszálló közigazgatásnak nem volt kidolgozott egyházpolitikája. A belgrádi Német Katonai Parancsnokság és további szervek, mint a Sicherheitsdienst (SD) figyelemmel követték az egyházi vezetők tevékenységét és a felekezetek körül kibontakozó eseményeket, amelyekre eltérő reakciókat adtak. A bánáti magyar római katolikus klérust az SD emberei mindvégig szemmel tartották, mivel úgy tudták, hogy azok a németországi katolikus náciellenes körökkel jó kapcsolatot ápoló Glattfelder Gyula szeged-csanádi püspökhöz állnak közel.⁵⁰ A megfigyelés a protestánsokat sem kerülte el, és a református egyház szervezkedése konkrét alapot szolgáltatott a német hatóságoknak az intézkedésekhez.

⁴⁸ PA AA RZ 214/100614 Aufzeichnung, Besprechung mit dem Führer der ungarischen Volksgruppe im Banat über ungarische Wünsche, 1941. szeptember 10. 240–257. fol.; MNL OL K64 Külügyminisztérium, A politikai osztály rezervált iratai, 1941-27/a-769, Bánsági helyzet, Bede köv. titkár jelentése Benzler követel második belgrádi látogatása idején folytatott megbeszéléséről, 1941. október 13.

⁴⁹ A. Sajti, 2004. 143–152.; Djokić, Dejan: *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*. New York: Columbia University Press, 2007. 152–157.

⁵⁰ PA AA RZ 214/98829 Deutsche kath. Geistliche für das Banat, 1943. augusztus 11. 183–188. fol.; Deutsche kath. Geistliche für das Banat 1943. május 24. 199–200. fol

A Jugoszlávia elleni német hadjárat után az egykori német kisebbség négy külön országba került, jelentős részük a Magyarországhoz visszakerült Bácskában, illetve a német megszállás alá került Bánátban élt. A magyar katonai közigazgatás alatt levő Újvidéken 1941 májusában találkozott Sepp Janko és a Franz Basch,⁵¹ a magyarországi Volksbund vezetője, amelyben rendezték a bácskai németek helyzetét. A magyarországi német kisebbség a bácskaiak révén mintegy 200 ezer fővel gyarapodott, akik a megállapodás értelmében szervezeten belüli autonómiát kaptak.⁵²

A magyar honvédség bácskai bevonulása nem hagyta érintetlenül az egyházakat. A jugoszláviai német kisebbség többsége római katolikus egyházhoz tartozott, ám mellette volt egy jelentős evangélikus közösség, amelynek egyik fontos központja a Bácskában található Verbász volt. A két világháború között a bácskai és a bánáti németek létrehozták a Jugoszláviai Német Evangélikus Keresztyén Egyházat Philipp Popp⁵³ püspökkel az élén. Popp a Jugoszlávia elleni német hadjárat után az április 10-én kikiáltott usztasák vezette Független Horvát Állam területén maradt.

Raffay Sándor a magyarországi bányai evangélikus egyházkerület püspöke szembe került a bácskai németekkel, akik a két világháború közötti Jugoszláviában engedélyezett egyházi hagyomány folytatása mellett szálltak síkra. A Magyarországi Evangélikus Egyház vezetője nem volt hajlandó engedményeket tenni a bácskai német evangélikusoknak, és ugyan az anyanyelvi igehirdetés ellen nem tudott semmit sem tenni, a két fél közötti nézeteltérés újabb vitákhoz vezetett a magyar és a német diplomácia szintjén, amelynek hatása a Tisza túloldalára is elért.⁵⁴ Más foratókönyv valósult meg a bánáti evangélikusok esetében, ahol a megszálló birodalmi német közigazgatás támogatásával önálló Német Evangélikus Egyházat hoztak létre, amely a Németországi Evangélikus Egyház támogatását élvezte. Az egyház létrehozásától nem titkolva azt remélték a birodalmi német vezetők, hogy ezzel sikeresen fogják képviselni németesítő politikájukat, és a szlovák evangélikusokat is meg tudják nyerni maguknak, akikről úgy vélték, hogy a magyar asszimilációs politikának vannak kitéve.⁵⁵

⁵¹ Franz Basch (1901–1946) a magyarországi Volksbund vezetője

⁵² Mirnić, Josip: *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*. Újvidék: Insitut za izučivanje istorije Vojvodine, 1974. 122–163.; Mirnić, Josip: A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kereteiben. *Történelmi Szemle*, 1973/3–4. 443–467.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus, 2005. 253–261.

⁵³ Philipp Popp (1893–1945) evangélikus lelkész, a Jugoszláviai Német Evangélikus Keresztyén Egyház püspöke

⁵⁴ Tóth Ágnes: Felekezeti függetlenség vagy államhatalmi manipuláció: A bácskai evangélikus németek törekvése 1941–1945. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat - kulturális emlékezet*. Zenta: VMMI, 2008. 401–423.

⁵⁵ PA AA RZ 214/98822 Wahl eines reformierten Bischofs im Banat, 1943. február 17. 22–24. fol.; Völkl, 1991, 131–137.

A legnagyobb magyarországi protestáns egyház megengedőbb volt a bácskai németekkel. A kisebb számú bácskai reformátusok, akiknek a számát a korabeli felmérések mintegy 11 ezer főre tették, az egykori Jugoszláviai Református Keresztény Egyház déli esperességének területén önálló egyházmegyét kaptak, és megtarthatták belső autonómiájukat. A bácskai és a bánáti reformátusok felé mindvégig megmaradt a belgrádi Német Katonai Parancsokság és képviselőinek a gyanúja, mivel bennük a magyar nacionalizmus ügynökeit vélték felfedezni. A gyanúnak, amely később a bánáti református gyülekezetek működése elé gördített akadályokat nem kis mértékben szolgáltatathatott alapot a református értelmiségiek függetlenségi magatartása és két világháború közötti sokszor hangos németellenessége.⁵⁶

Az esperes és a gyülekezetek

Szabó Zoltán nagybecskereki lelkész szűk két héttel a Bánát német megszállása után, 1941. április 26-án hosszabb levélben tájékoztatta Ágostont a bánáti állapotokról:

Kedves Sándor!

Örvendek szívből, hogy szerencsésen átestetek a csetnikek uralmán, ha ide nem jönnek be a németek nagyszombaton sokan odafent ünneptük volna a feltámadást. A legvéresebb pogromra készültek [a csetnikek]. (...) Egyébként az általános helyzet ez: a város közigazgatását az itteni svábok vették át. A hivatalos nyelv a német. A zsidó üzleteket bezáratták és majd komisszárokat neveztek ki mindegyikhez és így megnyitották. Az épületeken horogkeresztes zászló leng. Ki szabad tenni a nemzeti színűt is, de csak a horogkereszttel együtt. Lisztfelesleget be kell szolgáltatni s az esedékes adókat május 1-ig. Az iskolák most kaszárnyák (a zárda is), lehet, meg se nyílnak már az iskolai évben. Minden napnak meg van a szenzációja. S az emberek nem tudnak a rendes kerékvágásba bele zökkeni. Úgy mondják, hogy ennek a területnek a sorsáról ezután döntenek.⁵⁷

Amiről Szabó Zoltán beszámolt, arról a Bácskában berendezkedő magyarországi hatóságoknak részletes információi voltak. A Bánátból érkező hírek a német hatóságok visszaéléséről, a közigazgatás agresszív fellépéséről és a napról napra romló közállapotokról számoltak be.⁵⁸ A bánáti reformátusok, mint a további

⁵⁶ PA AA RZ 214/98822 Wahl eines reformierten Bischofs im Banat, 1943. február 17. 22–24. fol.

⁵⁷ SZRKEK, 666/1941, Szabó Zoltán nagybecskereki lelkész levele Ágoston Sándor püspöknek, 1941. április 26.

⁵⁸ MNL OL K28 Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai, Külügyminisztérium jelentés a Bánát helyzetéről, 1941. május 17., 1941-R-18391, 99. doboz, 159. csomó;

nem-német nemzetiségek tagjai, ugyanúgy ki voltak szolgáltatva a megszállás köz-igazgatásának. Helyzetüket tovább rontotta, hogy jogi értelemben megszűnt a kapcsolat az addigi központtal, emiatt az egyház működését az alapjaitól kellett újra-szervezzék. Három fontos kérdést kellett a bánati gyülekezetek vezetőjének minél előbb megoldani: az új, belgrádi közigazgatásnál rendezni az állam és az egyház viszonyát; a megszűnt Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház megszállás alá került gyülekezetei belső struktúrájának megszervezését, és természetesen még ott volt a hívek gondozása.

A német megszállás okozta bizonytalanság és a vele járó pánik 1941 őszére csillapodni látszott. A magyar és román kormányok belátták, hogy a terület átadása a német ígéretek ellenére beláthatatlan időre lekerült az asztalról. A magyar kormány 1941 szeptemberét követően, miután a Tallián és Benzler közötti tárgyalások zátonyra futottak, végleg letett a terület átadásáról szóló követelésekről, és a magyar kisebbség ügyére összpontosított. A bánati magyar kisebbségi szervezkedéssel egyidejűleg a reformátusok a saját egyházi önszerveződésük újragondolására és -szervezésére tettek kísérletet. Ez a gyülekezetek és a lelkészek részletes összeírásával kezdődött.⁵⁹

Az egykori Jugoszláv Református Keresztyén Egyház gyülekezetei közül német megszállás alá került a nagykikindai (Kikinda), a magyarittabéi (Neu Itebe, Novi Itabej), a nagybecskereki (Grossbetschkerek, Veliki Bečkerek, Petrovgrad), pancsovai (Pantschowa, Pančevo), a hertelendyfalvi (Wojlowitz, Vojlovica), a verseci (Werschetz, Vršac) és a nagyszeredi (Grosssredischte, Veliko Središte). Az említettek mellett még ott voltak a lelkésszel nem rendelkező szórványok, mint a törökbecsei (Neu Betsche, Novi Bečej) vagy a kevevárai (Kubin, Kovin) közösségek. A központ, az esperesség székhelye a német hatalomátvétel után is Torontálvásárhelyen működött. A települések lakosságát tekintve Torontálvásárhelyen és Magyarittabén volt magyar többség. Hertelendyfalván a magyarok relatív többséget alkottak, viszont a többi helyen, főleg a vegyes lakosságú városokban, mint Pancsován, a szerbek lakta Nagyikindán és a relatív német többségű Versecen a magyarok demográfiai szórványt alkottak. A városi magyar lakosság felekezeti hovatartozását tekintve tovább oszlott, hiszen jelentős részük római katolikusnak vallotta magát. A magyar gyülekezetek mellett még ott volt a nagyszeredi református gyülekezet, amelyet főleg a helyi csehek és szlovákok alkottak.⁶⁰

A településekhez hasonlóan érdemes megfigyelni a lelkészek származását és tapasztalatát. A legnagyobb tapasztalattal rendelkező és legrégebb óta a Bánátban

Bizalmas jelentés a szerb összeomlás utáni bánati, és a horvát helyzetről, 1941. július 10. 1941-R-19706, 99. doboz, 159. csomó; Belügyminisztériumi jelentés a bánási helyzetről és eseményekről, 1941. október 23. 1941-R-22797, 99. doboz, 159. csomó; Bizalmas jelentés a bánati magyarok helyzetet tárgyában, 1941. július 26., 1941-R-20259, 165. doboz, 272. csomó

⁵⁹ Nagybecskereki Református Egyházközség Levéltára (NREL), 524/1941

⁶⁰ NREL sz.n./1942 A bánati református keresztyén egyházközségek lelkészeinek névjegyzéke

szolgálatot teljesítő lelkész az esperes, Gachal János volt. A Poroszlón született Gachal felavatása után 1903-ban kezdte pályáját Szatmáron, majd két évet volt a Szatmár vármegyei Mikolán 1908 és 1910 között. Innen helyezték át Pancsovára 1910-ben, majd a granicsár városból 1922-ben ment tovább Torontálvásárhelyre.⁶¹ A szolgálati éveket tekintve őt követte ifj. Thomka Károly, aki 1905-ben kezdte meg lelkési pályafutását Hertelendyfalván, ezzel a falut telepítő id. Thomka Károly nyomdokaiba lépett. A később esperessé kinevezett Szabó Zoltán 1911-ben a Szatmár vármegyei Domahidán volt először lelkész, két rövid kinevezés után a Bihar vármegyei Konyárra és a Torontál vármegyei Nagykikindára, majd a Bereg vármegyei Bilkére került, Nagybecskerekén 1919. augusztus 1-től volt gyülekezet élén. A hódmezővásárhelyi származású Hodosy Orbán 1915. február 15-től vezette a magyarittabéi gyülekezetet. A legkacsaringósabb utat Nánay Attila járta be, aki Ecseden kezdte karrierjét, majd debreceni, hertelendyfalvi, vitkei (ma Vásárosnamény része), piricsi, kitérők után 1922-ben került Jugoszláviában a baranyai Hercegszöllőse (Kneževi Vinogradi). A baranyai faluban töltött 6 év után, 1928-ban vette át a nagykikindai gyülekezetet. A szabadkai származású Baksa Árpád 1934 óta volt Pancsován, amelyik egyben pályafutásának első állomása volt. Békássy Zoltán karrierje Csúzán (Suza) kezdődött, majd Pacsér (Pačir), Bácsfeketehegy (Feketić), Haraszi (Hrastin) és Újvidék (Neusatz, Novi Sad) után Versecre helyezték. Pech Jaroslav, aki a nagyszeredi cseh és szlovák hívekért felelt, 1936-ben került a Verseci-hegy lábánál található településre, ám nem volt neki idegen a terep, hiszen előtte a Bánság romániai oldalán található, szintén cseh lakosságú faluban, Szenthelenán (Sfânta Elena, Svatá Helena) volt lelkész.⁶²

A pályafutásokat tekintve két lelkész volt „helyinek” mondható (Thomka, Baksa), hárman (Gachal, Szabó, Nánay) származtak a Tiszántúli Egyházközség északi egyházmegyéiből, egy (Hodosy) a Csongrádi Egyházmegyéből, egy (Békássy) a Dunántúli Egyházközségből. Tapasztalatik szintén lényegesen eltértek, Gachal és Hodosy már az I. világháború vége előtt a Bánátban szolgáltak, emiatt jól ismerhették a helyi viszonyokat. Szabó és Nánay a Trianon utáni években kerültek a Békés-Bánati Egyházmegye egykori gyülekezeteihez. Utóbbi, akárcsak Békássy, előzőleg a Baranya Horvátországhoz került szórványaiban szerzett tapasztalatot.⁶³

Az elvégzett egyház által készített összeírásból nemcsak a gyülekezetek lelkési vezetőire és pályafutásukra derült fény, hanem a német megszállás alatt levő bánati reformátusok számára is. A belső anyagok szerint 11 576 reformátust számoltak össze, legtöbb, 4627 fő Torontálvásárhelyen, Magyarittabén 1660 fő és

⁶¹ Gachal János életéről lásd: Matuska Márton: *Megvert pásztorunk, Adalékok Gachal János torontálvásárhelyi református püspök életrajzához*. Bácsfeketehegy: Református Keresztyén Egyház, 2008.; Higyed István Levente: Gachal János (1881–1944) mártír püspök emlékezete. *Református Szemle*, 2021/5. 530–552.

⁶² NREL sz.n./1942 A bánati református keresztyén egyházközségek lelkészeinek névjegyzéke

⁶³ Uo.

Hertelendyfalván 1409 fő élt. A pancsovai gyülekezet 736, a nagybecskereki 507, a nagyikindai pedig 111 lelket számlált. Ehhez a számokhoz jöttek még a missziók, amelyek közül az egyik legnagyobb a belgrádi volt 410 hívővel. A magyar kormány saját becslései hasonló számokat állapítottak meg, viszont az anyag csak az állandó lelkésszel rendelkező településekre összpontosított, mégis külön pontban hívta fel a figyelmet a belgrádi hívekre, akikről úgy vélte, hogy a beálló bizonytalanság és lelkész hiányában hamarosan szét fognak széledni.⁶⁴

Az új határok megszilárdulása után Ágoston Sándor Gachal Jánosnak küldött leveleinek visszatérő témája az állami egyházi támogatások megszerzése volt. A bácskai püspök azt javasolta, bánáti esperes barátja minél előbb küldjön valakit a belgrádi minisztériumhoz, mi több, a háború előtti ismereteire alapozva még kapcsolatok után is nézett. Az egyházi támogatások kijárása az új kormánynál sokáig tartott, de végül 1941 késő őszére sikerült megállapodni. A szerb minisztériumi irat szerint a Református Keresztyén Egyház Esperessége megkapta az állami támogatásokat. A támogatások mértéke elmaradt a német és szlovák egyházakétól. A belgrádi igazságügyi minisztérium irata szerint az összeg 1941 októberében havi 13241 dinárt tett ki.⁶⁵ A pengő dinár-árfolyama a háború alatt nagyjából az 1:12 körül mozgott.

Az államtól származó pénzügyi forrásokra szükség volt, hiszen a gyülekezetek finansiális helyzete nem volt rózsás. Az egykori központoktól elszakadva és a határok átjárhatatlansága miatt önmagukra voltak utalva. A közpénztári viszonyokat tovább rontotta, hogy az egyházi ingatlanvagyon, a termőföldek, amelyek bérbe voltak adva, nem garantálták a lelkészek megélhetését. Thomka Károly és Baksa Árpád, a két Dunához közeli település lelkésze, akárcsak Hodosy Orbán Magyarittabéről 1941-ben és 1942-ben arról számoltak be, hogy a „földjeik” jelentős része az áradások miatt víz alatt állt, emiatt teljesen használhatatlannak váltak, és a termés odaveszett.⁶⁶ Az áradások a megszállás éveinek visszatérő problémája volt, amelyet az etnikai közigazgatás a birodalmi németek bevonásával orvosolni szeretett volna, mivel a Bánát mezőgazdasági és élelmiszeripari exportját jelentősen befolyásolta. Baksának és Thomkának az egyházi földek bérlőivel igazolniuk kellett a német hatóságok felé, hogy az áradásokban tönkrement a termés, emiatt nem tudták beszolgáltatni az előírt búzaadagot.⁶⁷ A beszolgáltatások után hónapokkal az esperesi hivatalnak az összeírások és a hívek számának alapján

⁶⁴ MNL OL K28 A bánáti református egyház visszacsatolás utáni egyházi jogi helyzetének tisztázása, Belgrád, 1942. december 4. 1942-R-29977, 110 doboz, 182. csomó

⁶⁵ NREL 433/1942; 447/1942 Egyházmegyei költségvetés, 1941. július 7.; 368/1941 Ágoston Sándor levele Gachal Jánosnak, 1941. augusztus 10.; 538/1941 A belgrádi igazságügyi minisztérium döntése az állami egyházi támogatásokról, 1941. október 13.

⁶⁶ NREL 75/1941 Baksa Árpád vízkárról szóló levele, 1941. február 12.; 694/1942 Igazolás a magyarittabéi vízkárról, 1942. szeptember 27.

⁶⁷ NREL sz.n. Egyházmegyei lelkészi javadalmak, Községi bizonyítvány az elpusztult termésről, Hertelendyfalva 1941. október 23.

a nagybecskereki adminisztráció népjóléti osztályánál kérvényeznie kellett az úrvacsorához szükséges lisztadagok kiutalását.⁶⁸ A Magyarországról érkező támogatások rendszerint fennakadtak a határellenőrzésen. A bácsfeketehegyről küldött 500 darab énekeskönyv és 500 darab valláskönyv, amelyeket Ágoston 1942 októberében szeretett volna a Tisza bal partjára küldeni, csak 1943 júniusában érkeztek meg, Szmolenszky József⁶⁹ a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportja polgári osztályának vezetőjének segítségével.⁷⁰ A postaforgalom betiltása miatt az ehhez hasonló csatornák igénybevétele nem volt újszerű. Gachal János leveleit többször Baranyi Ferenc ókanizsai lakoson keresztül továbbította Ágostonnak. Baranyi az 1930-as években tanítóként dolgozott Torontálvásárhelyen, munkásságát 1934-ben a királyi Jugoszlávia kitüntetéssel ismerte el.⁷¹

A református lelkészek nemcsak a gyülekezetekben vállaltak vezető szerepet. Az adott településeken számos esetben ők kerültek a bácskai szervezettől elszakított, a többszöri névváltoztatás után végül 1942 őszétől Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség néven működő ernyőszervezet helyi fiókjának az élére. Gachal János már a két világháború között Torontálvásárhely meghatározó közösség-szervezője volt. A református lelkész egyházi tevékenysége mellett önképzőköröket, műsoresteket szervezett, amelyek megvalósításában Vitkay Gyula kántorral szoros szövetségesre lépett. A lelkész nemcsak szervezőként, hanem szerzőként is megvillantotta tudását. A műsoros esteken többször elhangzottak versei, illetve rövid drámáit is színre vitték. Utóbbiakból három művet a Turul Kiadó jelentetette meg 1942-ben.⁷² Gachal a település határain túl a dél-bánáti magyar kisebbségi szervezkedésben egyaránt fontos szerepet vállalt.

Baksa Árpád a pancsovai bánáti MKSZ helyi fiókjában vállalt szerepet, aki a Szövetség belső feszültségei és sikertelensége miatt rövid időn belül a szervezet belső ellenzékének egyik meghatározó alakjává vált. A lelkész ellenzékiése oda vezetett, hogy Dániel György László, a *Torontál* újságírójával perbe keveredett, miután utóbbi megkérdőjelezte Baksa „magyarságát”. Dánielnek, aki magát 1944-től büszkén vallotta magát imrédystának, Baksát túlságosan mérsékeltnek, megengedőnek tartotta, mivel olyan személyeket is befogadott BMKSZ-tagnak, akik az újságíró szerint már csak nevükben voltak magyarok.⁷³

⁶⁸ NREL 717/1942 A nagybecskereki népjóléti osztály válasza a bánáti református esperességnek az úrvacsora ügyében, 1942. november 23.

⁶⁹ Szmolenszky József (1895–1945) Torontál vármegyei utolsó aljegyzője, majd a budapesti számvevőszék igazgató-helyettese, a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportja polgári osztályának vezetője.

⁷⁰ SZRKE 2545/1942, 500 énekeskönyv és 500 valláskönyv küldése a Bánátba, 1942. október 10.

⁷¹ SZRKE 2015/1942. Gachal János levele Ágoston Sándornak, 1942. augusztus 24.; Egy deb-eljácsei tanító jubileuma. *Napló*, 1934. április 18. 4.

⁷² Gachal János: *Bánát rózsája. Vallásos és hazafias színdarabok*. Karcag: Turul, 1942.

⁷³ Várady Tibor: Ki a magyar? (dokumentumpróza). *Híd*, 2013/1. 10–49.

Békássy Zoltán verseci lelkész nem vállalt olyan közéleti szerepet, mint Gachal vagy Baksa, tevékenysége főleg az egyházra korlátozódott, viszont az addigra Magyarországhoz került bácsfeketehegyi püspökségnek és a nagybecskereki esperességnek küldött számtalan leveléből fény derül a református vezetők által kulcsfontosságú kérdésnek tartott szórványmisszióra. A fiatal lelkész a megszállás éveiben saját megítélése szerint rendkívül nehéz helyzetben találta magát. A Baranya magyarországi oldaláról származó lelkész 1940. augusztus 15-től szolgált a dél-bánati városban. A református egyházi vezetőknek a verseci és a környékbeli szórványokról való gondoskodás azért volt fontos, mivel az odahelyezett lelkészekre és hívekre a Bánát esetleges visszacsatolása esetében megbízható partnerként tekintett.

Ágoston Sándor és Gachal János a dél-bánati gyülekezeteket a német hatalomnak és az ott élő egyéb nemzetiségnek teljes mértékben kiszolgáltatottnak, és emiatt az „egzisztenciális veszélynek” kitett közösségeknek látták. A dél-bánati városban még ott volt a feketicsi püspök szerint a német veszélynek kitett, általa csak „református hagyaték” nevezett, a levelekben meg nem határozott anyag. A levelekből annyi kiderült, hogy a „hagyaték” alatt Ágoston részben Perjéssy Lajos volt verseci főgimnáziumi tanár személyes hagyatékát értette, amit akkor a több mint nyolcvanéves járó özvegye őrzött.⁷⁴ Ez a kettősség jól tükrözte a korabeli nemzetépítő stratégiákat, amelyben a nemzetépítők a határvidéken élő nemzettársaikról földrajzi helyzetükből adódóan azt gondolták, hogy egyszerre hűségesebbek a nemzethez, ez esetben „magyarabbak”, és egyszerre vannak kitéve a többi nemzetépítők veszélyeinek. Ágostonnál és Gachalnál ez a gondolatiság kiegészült a magyarságot kategorikusan a reformátusságon belül értelmező keresztényen nacionalizmussal.⁷⁵

Békássy a megszállás három és fél évében kétszer kérte az áthelyezését Versecről. Az első áthelyezési „akciója” 1941 tavaszától az év őszéig, a német uralom végleges konszolidációjáig tartott. A fiatal lelkész több vakmerő és az egyházi vezetőség beleegyezése nélküli lépésre szánta el magát. Két héttel a németek bevonulása után Zentára utazott egészségügyi okokból, és a Tisza-menti városból kérte állandó áthelyezését a Bácskába.⁷⁶ Ágoston Sándor püspök válaszelevelében nem kis meglepődéssel fogadta Békássy döntését. Az ügy 1941 októberéig húzódott, amikor felszólították Békássyt, hogy térjen vissza Versecre. A lelkész levelében tanácsokat és fizetést kért, és csatolta a *Reggeli Ujság* cikkét, amely arról adott

⁷⁴ Perjéssy Lajosról munkásságáról lásd: Perjéssy Lajos: *A Verseci Magyar Közművelődési Egyesület története 1885–1910*. Versec: Kirchner J.E-féle Műintézet, 1910.; Perjéssy Lajos: *Emlékeim. Elbeszélések és rajzok*. Budapest: Singer és Wolfner, 1901.

⁷⁵ Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation. Activist on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, 2006. 18–26.; Hanebrink, 2006. 39–45.

⁷⁶ SZRKE 635/1941, Békássy Zoltán levele Ágoston Sándornak 1941. április 30.

hírt, hogy tömegesen menekülnek a Bánátból a magyarok.⁷⁷ Békássy úgy érzékelte, hogy elfogynak a hívei. Ágoston válaszelevelében érzelemmentes tanácsokat adott: *„Tekintettel a bizonytalan helyzetre én a feleségemet nem vinném magammal, de egy férfinak nem szabad megijedni semmi akadálytól.”*⁷⁸

Békássy panaszai miatt Ágostonban és Gachalban is felmerült, hogy segédlelkészeket küldjenek Versecre és Kevevára. Segítségért Harsányi Pálhoz, a Békési Egyházmegye gyulai espereséhez fordultak. Harsányi üdvözölte a szórvány közösségek gondozására fordított erőfeszítéseket, és ugyan két segédlelkész is jelentkezett nála szolgálatra, azokat nem tartotta alkalmasnak, mivel csak nemrég indultak el a lelkészi pályán, illetve hiányos terepismeret és némettudás miatt alkalmatlannak tartotta őket a német közigazgatással szemben. Magyarországi segédlelkészek nem érkeztek, Békássy maradt a helyén, megnyugtató és pénzügyi helyzetének javítása érdekében utólag missziós lelkésznek nevezték ki, ezért visszamenőleg kiutalták neki a pozícióval járó juttatásokat, valamint további havi 150 pengőt kapott a Magyarországi Református Egyház Konventjétől.⁷⁹

Békássy második áthelyezési kérelmével a verseci református templom felavatása után egy hónappal jelentkezett. Amikor úgy tűnt, hogy a verseci gyülekezet és lelkésze végre otthonra talált, Békássy részben gyermeket váró feleségére hivatkozva kérte a helyszínváltást, akit addigra szüleihez küldött Pacsérra. A lelkész újra arra panaszkodott, hogy „teljes elszigeteltségben” éltek feleségével, a fizetés nem volt elég semmire, és akkor még ott volt az idős Perjéssyné, aki szerint teljesen kezelhetetlenné vált. Más zavaró tényező is maradt, egyik levelében arról számolt be, hogy a gyülekezet egyik vezető világi tagja megengedte, hogy római katolikushoz menjen férjhez a lánya az ő intése ellenére. Az ilyen és ehhez hasonló viselkedés pedig a lelkész szemében a szórványmagyarság végleges felmorzsolódásához vezetett, ami megakadályozására minden igyekezete eredménytelennek és hiábavalónak bizonyult.⁸⁰ A verseci lelkész leveleiben a személyeskedéstől sem riadt vissza. Véleménye szerint büntetésből tartották Dél-Bánátban, ami részben az azóta nyugdíjba vonult nyugati esperesnek a műve volt, aki különösen meggaragudott rá, amikor kiderült, hogy Békássy édesapja kommunista szimpátiákat táplált.⁸¹ Ágoston Sándor, ahogy bő egy évvel előtte, újra blazírt választ adott a tervezett „szökésére”: *„Békássy is most harciéren levő katona s ne akarjon katona-szökevény lenni.”*⁸² Az ügy nem ért véget, mivel egy újabb megkeresésre Ágoston és Ga-

⁷⁷ Tömegesen menekülnek a magyarok a Bánságból. *Reggeli Ujság*, 1941. október 14. 3.

⁷⁸ SZRKE 2036/1941 Békássy és Ágoston levelezése 1941. augusztus 21. és 1941. október 26. között

⁷⁹ SZRKE 1233/1941, Lelkészek kinevezése Versecre és Kevevára, 1941. augusztus 23.

⁸⁰ NREL 244/1942, Békássy levele Gachalnak, 1942. március

⁸¹ SZRKE 2254/1942, Békássy Zoltán levele Ágoston Sándornak, 1942. szeptember 21.; 1544/1941 Békássy levele Ágoston Sándornak, 1941. szeptember 6.

⁸² NREL 524/1942, Ágoston Sándor levele Gachal Jánosnak, 1942. augusztus 28.

chal mégis mérlegelte Békássy áthelyezését, mivel Hodosy Orbán fia, Imre nyitott lett volna a hazaköltözésre.⁸³

Szabó Zoltán már idézett levelében az 1941 tavaszán tapasztalt német hadjáratot, megszállást, valamint csetnik és partizán ellenállást részben a zsidó lakosságnak tudta be, akik szerint oroszlánrészt vállaltak a „háborús hergelésben” és „gyűlölet szításában”.⁸⁴ Szavaiban a keresztény nacionalizmus antiszemitizmusa köszönt vissza, amelyben a „liberális” zsidókat tette felelőssé a „morális romlásért”.⁸⁵ A levél a nagybecskereki zsidók elleni atrocitások részletes leírását adta. A birodalmi németek a Bánátban követték Kelet-Európa többi területein már alkalmazott antiszemita megtorlások mintáit. Az úgynevezett spontán fosztogatások után például arra kötelezték a zsidó származású nőket, hogy saját ruháikkal takarítsák az utcákat.⁸⁶ A spontánul kibontakozó erőszakosságnak lett az áldozata Elek Viktor, a nagybecskereki cukorgyár tulajdonosa, akit a nagy nyilvánosság előtt akasztottak fel a Baglyas városrészben. Kivégzését a szemtanuk szerint a város német lakossága mellett a szerbek és magyarok is üdvözölték.⁸⁷

A belgrádi Német Katonai Parancsnokság képviselői, együttműködve a nagybecskereki etnikai német közigazgatással, 1941 nyarán a Verordnung betreffend die Juden und Zigeuner (Rendelet a zsidókról és cigányokról) életbelépése után megkezdték zsidó lakosság elleni intézkedéseiket. A megszállás után megjelent spontán atrocitásokat követően hivatalos keretet kapott a zsidó lakosság összegyűjtése és táborokba zárása. A megközelítőleg négyezer főt számláló bánáti zsidóság többsége a két világháború között megőrizte magyar identitását. A két világháború között számos bácskai és bánáti magyar zsidó vállalt szerepet a magyar kisebbségi önszerveződésben. A Magyar Párt több vezető tagja, számos író és gazdasági szereplő rendelkezett zsidó gyökerekkel.⁸⁸

Az üldöztetés elől egy részük, akik családi vagy baráti kapcsolatokkal rendelkeztek, az akkor még biztonságosabbnak tűnő Bácskába és Magyarországra menekültek. A Bánátban maradt zsidó lakosságot a hatóságok 1941 őszére a gyűjtőtáborokból Belgrádba szállították, ahol az időseket, nőket és gyermekeket a Sajmište,

⁸³ SZRKEK 2254/1942, Ágoston Sándor levele Gachal Jánosnak, 1942. szeptember 21.

⁸⁴ SZRKEK 666/1941, Szabó Zoltán nagybecskereki lelkész levele Ágoston Sándor püspöknek, 1941. április 26.

⁸⁵ Hanebrink, 2006. 2–3.

⁸⁶ Zakić, 2017. 169.; Tönsmeier, 2024. 407–410.

⁸⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ) F. 110 Državna Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 669/6181 Elek Viktor kivégzéséről szóló német hatósági határozat, Nagybecskerek, 1941. április 24.; 669/6023 Ninin Draga vallomása, Nagybecskerek, 1944. december 16.; Zakić, 2017. 166–168.

⁸⁸ Dévavári Zoltán: *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, holokauszt, emigráció. A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945)*. Budapest: Veritas – Magyar Napló, 2020. 32–47.; Margittai Linda: *„Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944*. Pécs: Kynosz, 2023. 35–54.

a férfiakat a Topovske šupe táborban kivégezték. Borsodi Lajos, a két világháború közötti nagybecskereki magyar író és fia utóbbiban haltak meg.⁸⁹ Várady Imre kétszer megpróbálta kimenteni a Borsodi-családot a lágerből.⁹⁰

A zsidó tulajdonban levő ingatlanvagyonot és a cégeket, gyárakat kisajátították, élükre biztosokat neveztek ki. A termelést az átvétel után a német hadiipar és helyi érdekeltségek követeléseinek megfelelően alakították át. Az intézkedések értelmében került Krausz Gyula nagybecskereki öntődéje vagy a csókai Lederer-birtokon álló Korhecz Szalámigyár német kézbe.⁹¹ A lakóházakat a kisajátítás után vásárlásra hirdették meg, amelyeket a német közigazgatás elsősorban a bánáti németek kezébe szeretett volna adni, de a vásárlásra jelentkezők között szintén akadtak magyarok és szerbek is. A legtragikusabb sors a bánáti zsidó egyházi ingatlanokra várt. A birodalmi és etnikai német közigazgatások a bánáti zsidó jelenlét jeleinek teljes eltörlésére törekedtek. A zsinagógák többségét kifosztották, az ott található hitközségi könyveket, anyakönyveket és egyéb értéktárgyakat elrabolták és/vagy elpusztították. A nagybecskereki és pancsovai zsinagógát 1941 folyamán lerombolták. A zsidó temetők sírjait meggyalázták, Pancsován nyilvános illemhelynek használták.⁹²

A bánáti református gyülekezetek és elöljáróik magatartása a zsidó lakosság felé mindvégig ellentmondásos maradt a megszállás alatt. A nagybecskereki zsinagóga orgonája annak lebontása után – amelyet a budapesti Miniszterelnökségnek küldött jelentés „*mór stílusban épült műredek*” szavakkal írt le – a pár utcával arrébb lévő református templomba került. Az orgonaügyről a magyar kormánynak a honvéd vezérkar jelentéséből pontos információi voltak. Értesülései szerint a gyülekezet 15 ezer dinárért vásárolta meg az orgonát a hatóságoktól.⁹³ Az egyházközség 1941. október 5-én kötött szerződést Dentler Johan orgonaépítővel 23 ezer ötszáz dinár értékben, hogy az orgonát öt héten belül felépíti és használatra készen átadja. Az orgona megszerzése kapóra jött az egyházközségnek, hiszen beépítését és átadását a nagybecskereki református templom építésének ötvenéves évfordulójához tudta kötni. A másfél órás műsor Szabó Zoltán lelkész köszöntőjével kezdődött,

⁸⁹ Zakić, 2017. 170–171.; Shimizu, 2003. 245–251.; Várady Tibor: *Zoknik a csilláron, életek hajszálon*. Újvidék – Budapest: Forum – Magvető, 2013. 142–160.; Margittai, 2023. 78–85.

⁹⁰ Várady, 2013. 161–171.

⁹¹ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BA Lichterfelde) R26-VI/166 Schätzungskommission des jüdischen Grund- und Hauptbesitzes, Bd. 15. Julius Korhecz Salami- und Selchwaren-Fabrik K.G., Inh.: Korhecz; MNL OL ME K28 Korhecz Gyula hentesűtőgyáros szabadkai lakos kérelme, Szabadka, 1942. július 1., 1942-R-22432, 113. doboz, 198. csomó; Jutta Komorowski, Die wirtschaftliche Ausbeutung des Serbischen Banats zur Zeit der faschistischen deutschen Okkupation 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der Rolle der deutschen Minderheit. *Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas*. Band 31. (1988). 211–247.

⁹² Zakić, 2017. 171.

⁹³ MNL OL K28 Vezérkari Főnökség bánáti helyzetjelentése, 1941. december 23. 1942-R-15097, 99. doboz, 159. csomó.; Zakić, 2017. 178.

majd Vitkay Gyula torontálvásárhelyi kántor „Zenei mozaikok” programpontjával folytatódott. Az egyházi énekek után Gachal János – a program szerint – „a délvidéki református ker. egyház püspökének helyettese” mondott ünnepi beszédet. Az újabb egyházi éneket „Az orgona” című hatperces és a Gachal János által írt „Az igazi bűnbocsánat” tízperces dráma követte. A műsort ifj. Szabó Zoltán, a lelkész fia zárta Kovács Lajos *Kárpáti őrszem* című dalával, majd az egybegyűlteket együtt énekelték el Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna *Hiszek egy* című szerzeményét, amelyről a *Délvidéki Magyarság* 1942. január 22-én a következőképpen számolt be:

„A sikerült hangverseny utolsó számaként a templomot zsúfolásig megtöltő közönség könnyek között zokogta el a magyar Hiszekegyet, bízva abban, hogy ez a szívből jövő fohász, könyörgés és hitvallás bizonyosan utat talált az egek urához és a szívből jövő esdeklés nemhiába hangzott el.”⁹⁴

Békássy szünni nem akaró levelei átmenetileg nyugodtabb hangvételben íródtak, miután a verseci missziós gyülekezetnek sikerült megszereznie a zsinagóga épületét. A német megszállást követő napokban a zsinagóga belső berendezését a szemtanúk beszámolója szerint teljes mértékben szétverték és kifosztották a helyi németek, egyedül a megrongált padokat hagyták hátra. A református gyülekezet az egyik helyi hentestől értesült arról, hogy a közigazgatás terve eredetileg azzal akarta megbízni, hogy épületben raktárat és vágóhidat hozzon létre vagy akár bontsa le. A református gyülekezet, Békássy háború utáni nyilatkozata szerint, 60 ezer dinárért vásárolta meg zsinagóga épületét 1942. március 15-én. A lelkész ezt követően már a Regiment Grossdeutschland 8. címről – amelyet több levelezésen 1918 előtti magyar neve szerint Székház utcaként tüntetett fel (ma: Dvorska) – írta hosszú és részletes leveleit Gachalnak, és néha, ha azok átjutottak a határon, Ágostonnak. Később, a jugoszláv állami hatóságoknak tett nyilatkozatában a lelkész arról számolt be, hogy az adásvételi szerződésben rögzítették, hogy a verseci zsidó közösség a háború utáni hazatérésekor visszakapta volna az épületet. Beszédes, hogy az átvétel nagyjából egyidejűleg történt azzal, hogy a német hatóságok a megszállt Szerbia területeit judenfreinak minősítették.⁹⁵ A német közigazgatás 1943-ban elkobzással fenyegetve további 64 ezer dinárt kért az épületért.⁹⁶

⁹⁴ A bánáti magyarság ünnepe volt a becskerek református templom 50 éves jubileuma. *Délvidéki Magyarság*, 1942. január 22. 3.

⁹⁵ A holokauszt szerbiai történetéhez részletesen lásd: Manoschek, Walter: *„Serbien ist judenfrei”. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42.* München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.

⁹⁶ AJ F. 110 676/7413 Jegyzőkönyv Békássy Zoltán kihallgatásáról, Versec, 1945. március 28.; NREL 386/1942 Meghívó a verseci református keresztyén egyházközség templomszentelési istentiszteletére, 1942. június 19.

A lelkészek az adott település Bánáti Magyar Közművelődési Szövetségének vezetőiként posztjukban szintén több esetben részt vettek a zsidó ingatlanok kisajátításában. Mint láttuk, a belgrádi birodalmi és a nagybecskereki etnikai közigazgatás arra törekedett, hogy a zsidóktól elvett vagyont a németek között ossza szét.⁹⁷ A magyar többségű Torontálvásárhelyen újra megmutatkoztak az etnikai német közigazgatás korlátai. Németek hiányában a zsidó tulajdonú ingatlanok így a helyi lakosokhoz kerültek. A Szövetség helyi fiókja, amelyet Gachal János vezetett, így tudta megszerezni Sugár Béla házát, és hónapokkal később egy további ingatlant. Az esperes és későbbi megbízott püspök magatartása kapcsán a német hatóságok bizalmatlansága nem szűnt meg, mivel Gachal több esetben helyi zsidókat keresztelt, remélve, hogy azok így megmenekülhetnek az üldöztetés elől.⁹⁸ Gachal más segítő- vagy mentőakciójáról nem lehet tudni, ez a magatartása, amely kizárólag a betért vagy kikeresztelkedett zsidók segítésére vonatkozott, újra a magyarországi keresztény nacionalizmus elképzeléseit tükrözte. A magyarországi református vezetők, látva a szélsőjobboldal megerősödését, ha a teljes zsidó lakosságon nem is, de a kikeresztelkedetteket ért atrocitások ellen tiltakoztak, és azokon segíteni próbáltak.⁹⁹

A püspökavatás

A megszállás első hónapjait meghatározó bizonytalanságra, és az azt követő újrászerveződésre 1942 decemberében végleg pontot tettek. A bánáti református esperesség 1942. december 15-ére várta a presbitériumok szavazatait. Nem volt titok a szavazás célja, a bánáti reformátusok püspököt választottak. A kinevezés előkészítése azonban már november elején kezdetét vette. Ágoston Sándor 1942. november 5-én Budapestre utazott „egyházkerületi ügyekben”, amely tanácskozássra Gachalt is hívta, viszont a bánáti esperes nem tudott eljutni a magyar fővárosba, mert a határnál feltartóztatták. Kettőjük között már előtte megszületett a megállapodás, amelyet a bácskai püspök még aznap ismertetett a Református Egyetemes Konvent Elnökségével. Ágoston Gachalra hivatkozva azt kérte a konventtől, hogy írásos megbízásban erősítsék meg a bánáti esperes pozícióját, és hatalmazzák fel a püspöki feladatok ellátására, mivel „a bánáti egyházmegye kapcsolata a délvidéki egyházzal hivatalosan is megszűnik”.¹⁰⁰

⁹⁷ Zakić, 2017. 176–184.

⁹⁸ BA Lichterfelde R 26-VI/364, Schreiben des Führers der ungarischen Volksgruppe in Debeljatscha, János Gachal an Guski, 1943. május 24., 271. fol.; Shimizu, 2003. 277–280.; PA AA RZ 214/98822 Wahl eines reformiert Bischofs im Banat, 1943. február 17. 22–27. fol. NREL 293/1941 Bukovác Nadas Lujza keresztelése, 1941. július 2.

⁹⁹ Hanebrink, 2006. 212–218.

¹⁰⁰ SZRKEK 3037/1942 Ágoston Sándor levele az Egyetemes Református Konvent Elnökségének, 1942. november 2.

Révész Imre tiszántúli püspök, mint az egykori Békés-Bánáti Református Egyházmegye püspöke 1942. november 23-án feladott levelében egyértelműen utasításokat adott a „egyházi felsőbbtség nélkül maradt” bánáti gyülekezetek vezetőinek. Ahogy Révész fogalmazott :

„(...) felhatalmazzuk a volt jugoszláviai magyar református egyház keleti egyházmegyéjének – a bánáti református egyházmegyének – elnökségét, hogy az Egyházi Törvények értelmében az egyházkerületi elnökséget megillető hatósági jogokat gyakorolhassa, esperesét pedig, hogy a püspökre váró feladatokat végezhesse, mindaddig, míg az államterületek végleges rendezésével az egyházmegye egyházi felsőbbtségének ügye is végleges rendeztetik.”¹⁰¹

A Debrecenből feladott levél nem ért azonnal célba. Révész még 1942. december 12-én tájékoztatást kért Ágostontól, hogy megkapta-e a levelet. Emiatt Gachal a hivatalos megbízólevelének tekinthető iratot csak hetekkel később, nagy kerülőúttal, a magyarországi hatóságok közbejárásával kapta kézhez.¹⁰²

A *Torontál* 1942. december 13-i száma arról cikkezett, hogy a bánáti reformátusok előtt megnyílt a lehetőség, hogy az evangélikusok mintájára saját püspökséget hozzanak létre.¹⁰³ A püspöki posztra egyedüli jelölt Gachal János esperes volt. A presbitériumok levelei a szavazatokkal december 14-től érkeztek meg az esperesi hivatalba, és megerősítették a torontálvásárhelyi lelkészt pozíciójában. A bánáti eseményekkel párhuzamosan Ágoston ünnepélyes levélben hívta meg a bánáti lelkészeket Bácskába egy utolsó egyházi gyűlésre. Az 1942. december 29-re kitűzött tanácskozásnak az apropóját az adta, hogy 1943. január 1-vel az egykori Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház Magyarországhoz visszakerült esperességei újra a Dunamelléki Református Egyházkerület részei lettek. Ez azt jelentette, hogy az egykori nyugati, északi, déli esperességek addigi formájukban megszűntek, a többségében magyarok alkotta gyülekezetek a baranyai és bács-kiskunsági egyházmegye részei lettek, míg délen a németajkú hívek saját egyházmegyét kaptak.¹⁰⁴ Gachal 1942. december 29-én küldött levelében kért elnézést, hogy mégsem tudtak a Tisza másik oldalára utazni:

„Kedves Sándorom! Mindent elkövettem, hogy átmehessek, sajnos nem sikerült. Elképzelheted a lelkiállapotomat. Nem lehettem még egyszer veletek, akikkel össze van forrva a lelkem!”¹⁰⁵

¹⁰¹ SZRKEK 3037/1942 Révész Imre megbízólevele Gachal Jánosnak, 1942. november 23.

¹⁰² SZRKEK 3037/1942 Ágoston Sándor levele Gachal Jánosnak, 1943. január 5.

¹⁰³ Református ker. püspökválasztás, *Torontál*, 1942. december 13. 3.

¹⁰⁴ SZRKEK 3037/1942 Ágoston Sándor levele Gachal Jánosnak, 1943. január 5.; Mirnić, 1974. 122–163.

¹⁰⁵ SZRKEK 3037/1942. Gachal János levele Ágoston Sándornak, 1942. december 29.

A bácskai püspök 1943. január 5-én küldött levelében köszönte meg Gachalék-nak, hogy végül nem indultak útnak. Az ünnepélyes közgyűlést először 1943. január 19-re, majd január 28-ra halasztották. Ágoston arról tájékoztatta Gachalt, hogy a belgrádi magyar konzulátuson keresztül elküldte Révész Imre hivatalos megbízólevelét. És arról sem feledkezett meg, hogy „kedves János” barátjától a zombori református kultúrestre egy-két verset kérjen.¹⁰⁶

Gachal püspöki megválasztása, amely pozíciójában Révész Imre megbízói levele is megerősítette, a magyarországi és bánáti körökben pozitív fogadtatásban részesült. Az utóbbi részletről a széles tömegek aligha tudtak, és a sajtó sem számolt be róla. A *Torontál* elsősorban Gachal személyét és közösségi szerepvállalását emelte ki:

[Gachal János] Pancsován tagja volt a törvényhatósági bizottságnak s igazgatója a Gromon Dezső magyar nyelvterjesztő egyesületnek. A világháború után sok zaklatáson ment keresztül. Ebben a helyzetben kettős meghívás ért, egyfelől a magyarországi ref. egyetemes konvent részéről, mely titkárává választotta, másfelől a lelkész nélkül maradt torontálvásárhelyi református egyházközség részéről, mely lelképásztorának hívta. Utóbbi fogadta el, vállalván továbbra is a kisebbségi sorsot azokkal, kik közé Isten rendelte. A jugoszláviai országos ref. egyház előbb bánáti alesperessé, majd orsz. tancsábíróvá, azután bánáti esperessé választotta (...).¹⁰⁷

A Tisza másik oldalán sem maradt a püspökválasztás észrevétlenül. A bácskai magyar lapok hírt adtak Gachal kinevezéséről, érdekes módon az újvidéki *Reggeli Ujsághoz* a hír valamiért Temesváron keresztül jutott el.¹⁰⁸ A budapesti *Ujság* hosszú cikke szerint Gachalban már iskolás éveitől ott volt a püspökökre jellemző tehetség és tudás. A legrészletesebb, Gachal érdemeit méltató cikk Debrecenből érkezett. A kormánypárti *Debreczen* napilap ünnepelte „[a] debreceni diákból békésbánáti püspök[ké]” lett Gachal Jánost. A lap szerint „*Gachal Jani*” már fiatalon kitűnt az osztálytársai közül mély hitével és hivatástudatával, ami visszaköszönt a „*22 évig elszakadt Délvidéken*” tett szolgálatában.¹⁰⁹ Az imrédysta, szélsőjobb-oldali *Egyedül Vagyunk* lap 1943. januárjában másfél oldalas riportot közölt Hóry László tollából, aki munkatársaival előzőleg látogatást tett Gachal falujában. A terjedelmes írás nem kevés elfogultsággal számolt be a dél-bánáti faluról. Az utazásra az szolgáltatott okot, hogy Hóry elmondása szerint Belgrádban torontálvásárhelyi küldöttség kereste fel, akik segélycsomagot szerettek volna Magyarországra küldeni. Az írás szerint, miután elhagyták a mocsaras, piszkos Pancsovát, ahol

¹⁰⁶ SZRKEL 3037/1942 Ágoston Sándor levele Gachal Jánosnak, 1943. január 5.

¹⁰⁷ Református püspökválasztás. *Torontál*, 1943. január 5. 3.

¹⁰⁸ Gachal János a bánáti reformátusok püspöke. *Reggeli Ujság*, 1943. január 28. 5.

¹⁰⁹ Az osztály püspöke. *Ujság*, 1943. február 1. 6.; Debreceni diákból békésbánáti református püspök. *Debreczen*, 1943. február 4. 3.

a megszállás ellenére a város még őrizte az Osztrák-Magyar Monarchia örökségét, megjelent előttük a szemükben református és magyar oázisnak számító település. „Íme az alföldi magyar őserő, még átplántálva is tovább virul!” – írta az *Egyedül Vagyunk*, ami szerinte megalapozta település hosszantartó sikerét. A falu közösségének megmaradásában a református lelkész elengedhetetlen szerepet játszott, ahogy elmondásuk szerint Gachal fogalmazott:

„A szerbek alatt egyedül a kis református templomokban művelhettük a magyar nyelvet zavartalanul. Az egyház életébe nem avatkoztak bele. Művelődési szempontból minden templom valóságos világítótorony volt. Csak rajta keresztül őrizhettük meg nyelvünket és a hagyományos népi viseletet. Gyakran rendeztünk történelmi vonatkozású magyar előadásokat, a szerbek eltekintettek a szöveg előzetes ellenőrzésétől. Állandó kapcsolatunk az otthonnal sosem szakadt meg. Egyházi emberek sok magyar könyvet hoztak át az anyaországból. Néha dugva, gyakran nyíltan is.”¹¹⁰

Gachal püspökké avatása az *Egyedül Vagyunk* beszámolója szerint valóságos népnépességgé vált. A budapesti lap erről nyugodtan írhatott, hiszen nem esett a cenzúra alá, mint a nagybecskereki *Torontál*, amelyben részletes leírása a püspökavatásnak nem jelent meg. A református püspökről szóló ezutáni cikk a verseci látogatásáról szólt.¹¹¹ A püspök 1943 januárjában hivatalos magyar nyelvű (sic!) levelet küldött a német Külügyi Hivatal megbízottjának a Német Katonai Parancsnokságnak, amelyben együttműködését és jóváhagyását kérte. Az egyház alkotmánya szerint a királynak kellett volna jóváhagynia püspöki kinevezését. De Király hiába tekintette Benzlert a főhatalom képviselőjének.

„Exelenz! A bánáti és szerbiai református keresztyén egyházunk életében beállott változásokat azzal az alázatos kéréssel terjesztem fel Exelenziádhoz, mint legfelső hatósághoz, hogy azokat tudomásul venni, illetve jóváhagyni kegyeskedjék!”¹¹²

A levél további része az egyház alkotmányának legfontosabb cikkeire hivatkozva hangsúlyozta az ügy fontosságát, illetve arról is tájékoztatta a német külügyi megbízottat, hogy már Jeszenszky Ferenc magyar népcsoportvezetőnek is hírt adott arról. Felix Benzler és a német külügy alaposan foglalkozott a kérdéssel, viszont arról, hogy válaszolt-e a levélre, nem tudunk.

Az egyházi vezető szűk egy évvel megválasztása után az 1943. december 28-ra összehívott közgyűlésen bizakodva tekintett a jövőbe. Gachal kiemelte a magyarországi református püspökök segítségét, kiváltképp Ravasz Lászlóét, aki újból

¹¹⁰ Hóry László: Magyar püspököt szentel a legmagyarabb bánáti falu. *Egyedül Vagyunk*, 1943/2. 9–10.

¹¹¹ Gachal János református püspök Versecen. *Torontál*, 1943. február 20. 3.

¹¹² NREL 212/1943 Gachal János levele Felix Benzlernek, 1943. március 27.

megerősítette a bánáti püspököt hivatalában. A beszédében az Európában pusztító háború ellenére Gachal úgy vélte, Isten nem feledkezett meg az olyan kis közösségek vigasztalásáról sem, mint a bánáti. A beszéd továbbá beszámolt Gachal 1943-ban tett körútjáról. Kiemelte a szórványmisszióknál végzett munkát, dicsérve Békássy munkáját Fejértelepen (Sanddorf, Šušara). A felszólalás nem volt mentes a keresztény és nemzetiesítő toposzoktól, amelyek újra hangsúlyozták a reformátusok rendkívüli súlyát a bánáti magyar közösségen belül.

„Isten szent felsége ellen támadó milliós hadak fenyegetik egész Európa keresztyén világát, köztünk a mi megtépett, megcsonkított szeretett hazánkat És mi, annak az árva, magára hagyott Bánátnak maroknyi református keresztyén egyházai vergődünk remegve ropogó hajónkon a viharzó tenger tajtékzó hullámain. De áldott az Isten és a mi Urunk Jézus Krisztusunk attyja, aki megvigasztal minket minden nyomorúságunkban. (...) Fejértelepen Békássy Zoltánnal végzett látogatásom volt koronája az idei látogatásomnak. Nem is gondolja az ember, hogy ebben a homokra épült faluban milyen közsiklára épült hitű testvéreink laknak. Itt már valóságos püspöki fogadtatás volt a nemzeti színű zászlóval díszített diadalkapuban. Együtt a kis nyáj apraja és nagyja és még ugyanannyi más vallású. Az istentiszteletet az udvaron kellett tartani a szél és a homok dacára, mert az imaházban negyede sem fért volna el.”¹¹³

Összefoglaló

A Bánát német megszállása 1941 áprilisában alapjaiban teremtett új helyzetet. A német megszállás véget vetett a magyar és román revíziós törekvéseknek, és átmenetileg megszakította a szerb nemzetállami tervek. A megszállás teremtette jogfosztásban és átmenetiségben a nemzetiségi és egyházi szervezeteknek új alkalmazkodási stratégiákat kellett kidolgozniuk. Az új *modus vivendi* kialakítása nemzetiségi szervezeteknél a központosítást, egy nagy a birodalmi német népcsoport-logikához alkalmazkodó ernyőszervezet – a magyarok esetében Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség – létrehozását, illetve a szervezetek élére a Német Katonai Parancsnokságnak elfogadhatók vezetők kinevezését jelentette,

Az új határok megszálláradulása után a Bánátban maradt reformátusok képviselőinek, ahogy a magyar kisebbség politikai elitjének is, újra kellett gondolniuk saját helyzetüket. A határváltozással formálisan megszűnt a kapcsolat a két világháború közötti Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház nyugati esperességeivel és a bácsfeketehegyi püspökséggel. Ágoston Sándor és a legtöbb lelkész a hirtelen beállt határváltozás ellenére a Bánát Magyarországhoz való visszacsatolásában reménykedett. A volt jugoszláviai püspök 1941 őszén még arról számolt be, hogy minden

¹¹³ NREL 916/1943 Püspöki jelentés 1943. december 28.

érintkezési lehetősége megszűnt a bánáti gyülekezetek felé, ami csak részben volt igaz, mert a komoly nehézségek ellenére is, többnyire illegális csatornákon keresztül sikerült fenntartani a kapcsolatot a németek által megszállt Bánát gyülekezeteivel.

Az új, formálódó egyház belső működését három fő kérdés határozta meg: a viszony a frissen felállított megszálló közigazgatáshoz, a belgrádi bábkormányhoz, valamint az egyház belső működése. Míg a Nedić-kormánnyal 1941 késő őszi rendeződtek a vitás kérdések, mint az állami támogatások kiutalása, a birodalmi német hatóságok mindvégig bizalmatlanok maradtak a reformátusok és vezetőjük irányában. A reformátusok tevékenységében a bánáti német képviselők által sokat átkozott magyar nacionalizmust vélték felfedezni. A megszálló hatóságok visszatérően a bácskai német evangélikusok meg nem valósult önálló egyháza miatt panaszkodtak. A reciprocitás jegyében szigorú felügyelet alatt tartották a bánáti reformátusokat, illetve Gachal János püspöki kinevezését formálisan sosem ismerték el. Különösen tartottak attól, hogy a magyar protestánsok meg fogják nyerni maguknak a bánáti szlovák evangélikus lakosságot, és ezáltal magyarosítani fogják őket. A bánáti egyház jövőjének újragondolásában a lelkészek a hívekről sem feldkezhettek meg. A források ugyan viszonylag keveset beszélnek a gyülekezetek belső viszonyairól, életéről, ám a levelezésekből az jól kirajzolódik, hogy jövőjüket a Magyar Királyságon belül képzelték el.

A területi revízió reményében a bánáti gyülekezetek szorosabbra fűzték a kapcsolataikat az 1918 előtt egyházközigazgatási egységekhez, a Békés-Bánáti Egyházmegyéhez és a Tiszántúli Egyházkerülethez. Ágoston Sándor elképzeléseiben a Békés-Bánáti Egyházmegye szétszakított területeinek újraegyesítéséről a magyar kormány területvisszaszerzési stratégiáját lehet felfedezni. A terv az volt, hogy megbízható embereket juttasson pozícióhoz az önkormányzatoknál vagy a nemzetiségi szervezeteknél, akik a magyar honvédség bánáti bevonulásakor segíteni tudták volna a magyar hatóságokat. Nem véletlenül levelezett Ágoston Sándor Harsányi Pál gyulai esperessel, és ezt a cél szolgálta Gachal kinevezése Révész Imre tiszántúli püspök által. A „hazatérés” reménye miatt több figyelmet kapott a szórványok gondozása, akikre a sikeres mobilizáció és a Magyarország javára történő határváltozás esetében több, mint felekezeti feladatok vártak volna. Ágoston és Gachal úgy vélték, mivel ezek a református magyar közösségek „kitartottak a végeken”, talpraesettebbek és megbízhatóbbak, mint más, (akár római katolikus) magyarok. Ez a keresztény nacionalista jegyeket öltő önszerveződés nem egyszer a megszálló hatalommal való egyoldalú együttműködéshez vezetett, és a zsidóktól és a hitközségektől elkobzott és kisajátított vagyon megszerzésével járt együtt.

A magyarországi, bácskai és bánáti vezető reformátusok vágyálma, hogy az I. világháború után felosztott Békés-Bánáti Egyházmegye újra egyesül, és a Tiszántúli Egyházkerület része lesz, nem valósult meg. A szövetségesek 1943-tól elismerték a Josip Broz Tito vezette partizánokat hadviselő félnek. Románia átállása után a Vörös Hadsereg alakulatai 1944. szeptember végén elérték a Bánátot, és

kiegészültek a jugoszláv partizánokkal. Az 1944 őszén a Bánát és a Bácska területén kibontakozó megtorlási akciók nem kímélték az ottani lakosságot. Elsődleges célpontjuk a német kisebbség volt, amelyeket kollektíve bűnösnek nyilvánítottak. A magyarok esetében változó súlyosságú atrocitások történtek.

A bánáti református gyülekezetek vezetőire 1944/1945 után eltérő sorsok vártak. Gachal János püspököt a partizánok Torontálvásárhelyen brutális erőszakkal kivégezték, holttestét a dögtemetőbe dobták.¹¹⁴ A pancsovai lelkész, ifj. Thomka Károly szintén a megtorlóakciók áldozata lett.¹¹⁵ Hodosy Orbán Magyarittabén a helyén maradt, és 1958-ban, hetvenéves korában hunyt el. Fia, Hodosy Imre 1945 után az újraformálódott Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház püspöke lett.¹¹⁶ Szabó Zoltán a háború után egy ideig Nagybecskerekben maradt, 1980-ban hunyt el Tiszakálmánfalván.¹¹⁷ Baksa Árpád a háború után Belgrádba került.¹¹⁸ Nánay Attila Magyarországon telepedett le, és Kétegyházán talált új otthonra, ahol 1967-ben hunyt el.¹¹⁹ Békássy Zoltán visszatért a Bácskába, esperes lett Zomborban, ahol vezetése alatt új templom épült, majd 1999-ben, 90. életévében hunyt el a svédországi Lundban.¹²⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest, Magyarország
 K28 Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi osztály iratai
 MNL OL K63 Külügyminisztérium, A politikai osztály, általános iratok
 MNL OL K64 Külügyminisztérium, A politikai osztály, rezervált iratok
 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, Németország
 Büro Reichsminister RZ 101/35492 RAM-Film F 4, Filmnummern F4 /
 196 – 289
 Büro Reichsminister RZ 101/35498 RAM-Film F 5, Filmnummern F5 /
 197–297
 Referat D/Abteilung Inland RZ 214/98822 Protestantismus 1943
 Referat D/Abteilung Inland RZ 214/100614 Bodenbesitzfragen im Banat
 1941–1944

¹¹⁴ Matuska Márton, 2008. 97–103.

¹¹⁵ Uo. 11–14.

¹¹⁶ Széles e világon. *Reformátusok Lapja*, 1980. szeptember 29. 4.

¹¹⁷ Külföldi testvéreink életéből. *Reformátusok Lapja*, 1966. május 22. 3.;

¹¹⁸ Ahol az igevirág terem. *7 Nap*, 1997. október 8. 62–63.

¹¹⁹ Halottaink. *Reformátusok Lapja*, 1967. december 17. 4.

¹²⁰ In memoriam. *Reformátusok Lapja*, 1999. augusztus 15. 4.

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, Berlin, Németország

R26-VI/166 Schätzungskommission des jüdischen Grund- und Hauptbesitzes, Bd. 15.

R 26-VI/364 Allgemeine Richtlinien und Korrespondenz betreffend die Vorgehensweise bei Liquidation und Verkauf des beschlagnahmten jüdischen Vermögens im Banat, Juni 1942

Arhiv Jugoslavije, Belgrád, Szerbia

F. 110 Državna Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Szerbiai Református Keresztyén Egyház Levéltára, Bácskafeketehegy, Szerbia
Nagybecskereki Református Egyházközség Levéltára, Nagybecskerek, Szerbia

SAJTÓ

7 Nap (Szabadka)

Debreczen (Debrecen)

Délvidéki Magyarország (Szabadka)

Napló (Szabadka)

Egyedül Vagyunk (Budapest)

Reformátusok Lapja (Budapest)

Reggeli Ujság (Újvidék)

Torontál (Nagybecskerek)

SZAKIRODALOM:

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947.* Budapest: Napvilág, 2004.

Bergen, Doris L.: The Nazi Concept of „Volksdeutsche“ and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939–1945. *Journal of Contemporary History*, Volume, 29, No. 4 (October 1994), 569–582.

Brubaker, Rogers: Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában. *Regio*, 2006/3. 3–30.

Casagrande, Thomas: *Die Volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“*, Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2003.

Dévavári Zoltán: *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, holokauszt, emigráció. A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945).* Budapest: Veritas – Magyar Napló, 2020.

Djokić, Dejan: *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia.* New York: Columbia University Press, 2007.

Egry Gábor: Tükörpolitika. Magyarok, románok és nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944., *Limes*, 2010/2, 97–111.

- Fedinec Csilla: Az ismeretlen eminenciás - Pataky Tibor élete: korai évek, 1888–1921. I. rész., *Kommentár*, 2015/1–2. 97–109;
- Fedinec Csilla: Az ismeretlen eminenciás: Pataky Tibor élete II. rész (1921–1953). *Kommentár*, 2015/3–4. 1–20.
- Gachal János: *Bánát rózsája. Vallásos és hazafias színdarabok*. Karcag: Turul, 1942.
- Hanebrink, Paul: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*. Ithaca: Cornell University Press, 2006
- Haslinger–Joachim von Puttkamer, Peter: Staatsmacht, Minderheit, Loyalität. Konzeptionelle Grundlaen am Beispiel Ostmittel- und Südosteuropas in der Zwischenkriegszeit. In: Haslinger–Joachim von Puttkamer, Peter (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 1–16.
- Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 2005/1. 89–117.
- Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest: Jaffa, 2016.
- Haynes, Rebecca: ‘A New Greater Romania’? Romanian Claims to the Serbian Banat in 1941. *Central Europe*, Volume 3, Issue 2, 2005. 99–120.
- Higgyed István Levente: Gachal János (1881–1944) mártír püspök emlékezete., *Református Szemle*, 2021/5. 530–552.
- Janjetović, Zoran: *Nemci u Vojvodini*. Belgrád: INIS, 2009.
- Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation. Activist on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, 2006
- Komorowski, Jutta: Die wirtschaftliche Ausbeutung des Serbischen Banats zur Zeit der faschistischen deutschen Okkupation 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der Rolle der deutschen Minderheit. *Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas*. Band 31. (1988). 211–247.
- Manoschek, Walter: *“Serbien ist judenfrei”. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.
- Margittai Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. Pécs: Kronosz, 2023.
- Matuska Márton: *Megvert pásztorunk. Adalékok Gachal János torontálvásárhelyi református püspök életrajzához*. Bácsfeketehegy: Református Keresztyén Egyház, 2008.
- Mirnić, Josip: A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kezei között. *Történelmi Szemle*, 1973/3–4. 443–467.
- Mirnić, Josip: *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*. Novi Sad: Institut za izučivanje istorije Vojvodine, 1974.
- Olasz Lajos: A magyar kormány erőfeszítései a Nyugat-Bánság visszaszerzésére 1941-ben. *Délvidéki Szemle*, 2020/1–2, 45–60.

- Orosz Attila: *Egy püspök élete: Ágoston Sándor életútja és munkássága*. Újvidék: Forum, 2002.
- Perjéssy Lajos: *A Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület története 1885–1910*. Versec: Kirchner J.E-féle Műintézet, 1910.
- Perjéssy Lajos: *Emlékeim. Elbeszélések és rajzok*. Budapest: Singer és Wolfner 1901.
- Ristović, Milan D.: *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*. Službeni Glasnik: Beograd, 2005.
- Sárándi Tamás: *Függőben. A román kisebbség helyzete Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Kolozsvár: Kriterion, 2023.
- Shimizu, Akiko: *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Münster: LIT Verlag, 2003.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus, 2005.
- Tames, Ismee: About Thresholds. Liminality and the Experience of Resistance. Inagural lectural at Utrecht University, on the 17th May 2016. https://arq.org/sites/default/files/2022-08/2016-10-31_ismee_tames_tbv_stg_4045-9-1560524982666759805.pdf (Letöltés ideje: 2026. március 8.)
- Tóth Ágnes: Felekezeti függetlenség vagy államhatalmi manipuláció: A bácskai evangélikus németek törekvése 1941–1945. In: Papp Richárd — Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta: VMMI, 2008. 401–423.
- Tönsmeyer, Tatjana: *Unter deutscher Besatzung. Europa 1939–1945*. München: C.H. Beck, 2024.
- Várady Tibor: Ki a magyar? (dokumentumpróza). *Hid*, 2013/1. 10–49.
- Várady Tibor: *Mi legyen a bronz utazóórával?* Újvidék: Forum, 2022.
- Várady Tibor: *Zoknik a csilláron, életek hajszálon*. Újvidék – Budapest: Forum – Magvető, 2013.
- Völkl, Ekkehard: *Der Westbanat. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München: Trofenik, 1991.
- Zakić, Mirna: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.